



ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ ॥



# ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ

(ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਧਾਰਮਿਕ  
ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮਿਥੇ ਸਿਲੇਬਸ ਅਨੁਸਾਰ



ਲੇਖਕ :-

ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ.

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :-

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,  
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸਭ ਹੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ !

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :-

ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,  
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਨਵੰਬਰ ੨੦੧੧

੧੦੦੦੦

ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ :-

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈਸ,  
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

## ਤਤਕਰਾ

### ਸੈਂਚੀ ਪਹਿਲੀ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ

ਕਾਂਡ ੧	ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ	੮
” ” ੨	ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ	੧੪
” ” ੩	ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ	੨੧
” ” ੪	ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ	੨੯

### ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ- ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ-ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ	੩੪	
ਕਾਂਡ ੧	ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ਮਿਲਾਪ	੩੫
” ” ੨	ਸਢੌਰਾ, ਸਮਾਣਾ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ	੪੧
” ” ੩	ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਰਾਜ-ਭਾਗ, ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਉਤੇ ਹਮਲਾ	੫੦
” ” ੪	ਦੁਆਬੇ, ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਈ ਜਿੱਤਾਂ	੫੬
” ” ੫	ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਜੰਗ	੬੦
	ਲਾਡਵੇ ਤੇ ਅਮੀਨ ਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ	੬੧
	ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ	੬੨
	ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਘੇਰਾ	੬੩
” ” ੬	ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣਾ, ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ	੬੫
” ” ੭	ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚ ਅਖੀਰੀ ਟਾਕਰਾ	੬੯
” ” ੮	ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ	੭੩
” ” ੯	ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	੭੯

### ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ- ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ	੮੫	
ਕਾਂਡ ੧	ਬਾਲਪਨ, ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਉਲਾਦ	੮੭
” ” ੨	ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ	੯੩
” ” ੩	ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ, ਕਸੂਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਧੀਨ	੯੮

ਕਾਂਡ ੪	ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ	੧੦੩
” ” ੫	ਕਾਂਗੜੇ ਤੇ ਅਟਕ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ : ਕੋਹਨੂਰ	੧੦੮
” ” ੬	ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ	੧੧੩
” ” ੭	ਪਸ਼ੋਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ	੧੧੭
” ” ੮	ਹਜ਼ਾਰਾ, ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ	੧੨੩
” ” ੯	ਸਰਹੱਦੀ ਗੜਬੜ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼	੧੩੦
” ” ੧੦	ਪਸ਼ੋਰ ਤੇ ਲੱਦਾਖ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ	੧੩੫
” ” ੧੧	ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਜੰਗ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ	੧੪੦
” ” ੧੨	ਪੰਜਾਬ ਰੰਡੀ ਹੋ ਗਈ	੧੪੪
” ” ੧੩	ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਣ ਬੰਸਾਵਲੀ	੧੪੮ ੧੫੮

### ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ— ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗ

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਗ-ਸੰਖੇਪ	੧੬੦	
ਕਾਂਡ ੧	ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗ	੧੬੧
” ” ੨	ਜੰਗ ਦੇ ਹਾਲ	੧੭੦
” ” ੩	ਜੰਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ	੧੮੩
	ਸਿੱਖ- ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜੰਗ	੧੮੫

### ਸੈਂਚੀ ਪੰਜਵੀਂ— ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਲੋੜ ਤੇ ਉਤਪਤੀ	੨੦੨
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੨੦੫
ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ	੨੦੮
ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੨੧੨
ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ	੨੧੪
ਵਿਦਿਆਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਜਤਨ	੨੧੭
ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ	੨੧੮
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ	੨੨੧

### ਸੈਂਚੀ ਛੇਵੀਂ— ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ	
ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ	੨੨੪
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ	੨੨੫
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ	੨੨੬
ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ	੨੨੭
ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਾਹ	੨੨੮
ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ	੨੨੯
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ (ਦਿੱਲੀ)	੨੩੩
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ (ਸਿਆਲਕੋਟ)	੨੩੪
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ	
ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	੨੩੭
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ	੨੪੨
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ	੨੪੪
ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ	੨੪੫
ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ	੨੪੯
ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	੨੫੪
ਸਖਤੀ ਦਾ ਦੌਰ	੨੫੬
ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	੨੫੬
ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ	੨੬੪
ਕਾਰ-ਸੇਵਾ	੨੬੪
ਮੋਰਚਾ ਭਾਈ ਫੇਰੂ	੨੬੫
ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ	੨੬੬
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ	੨੭੦
ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ	੨੭੧
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ	੨੭੬
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ	੨੭੮
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ	੨੭੯



## ਕਾਂਡ ੧

## ੧. ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਸਫਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜਾਤ ਦਾ ਮਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗਿਰਾਈਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡ-ਭਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਖੋਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਬਾਦਰੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦੇ ਘਰ ਸੰਮਤ ੧੫੧੬ ਵਿੱਚ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੰਮਤ ੧੫੨੬ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ-ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਲਈ ਡੂੰਘਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਮੋਦੀ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਸੱਜਣ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਆਏ, ਮਰਦਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ੨੯-੩੦ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਮੂਜਬ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਾਗ-ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਬਖਸ਼ੀ। ਮਿਰਾਸੀ ਪੁੱਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਗ-ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਗਾਉਣ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ

ਅਭਿਆਸੀ ਹੈ ਸੀ, ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰੀਲੀ, ਰਾਗ-ਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਰਬਾਬੀ ਬਣਾਇਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਮਿਰਾਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਆਦਿ ਜਿਹਿਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕਤਲਿਆਮ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਅਲਾਪਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦਾ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਅਗਲੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਠ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ, ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ : “ਮਰਦਾਨਿਆ ! ਛੇੜ ਰਬਾਬ ਬਾਣੀ ਆਈ ਹੈ।” ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸੈਨਤ ਸਮਝ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ ਅਨੁਸਾਰ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਫਰਾਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥੀ, ਸੇਵਕ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਚਿਤਾਵਨੀਆ ਵੀ ਸੀ। ਜਦ ਨਾਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ :-

‘ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਖਬਰੇ ਪੌਣ ਅਹਾਰੀ ਹੋ ! ਤੁਹਾਡਾ

ਸਰੀਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਹਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ । ਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੁੱਖ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਪਿਆਸ । ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਨਾਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ । ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨੂੰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੱਸੋਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸ ਤਨ ਦੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੁਲਕੇ ਬਾਲਣ ਦੇ ਪਾ ਲਵਾਂ । ਭੁੱਖ-ਤੇਹ ਨਾਲ ਗਲ ਮਿਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ ? ਸਾਥੋਂ ਭੁੱਖਿਆਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਹੁੰਦੀ ।”

ਅਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਸੋਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ , ਆਪ ਵੀ ਕੁਝ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰਜਾਉਂਦੇ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : “ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਮਲ-ਮਿੱਧ ਕੇ ਮਾਰ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਧੁੰਹਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਪੁੱਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ, ਨਾ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਲੜ-ਲੱਗੀ 'ਪਰਭਾਣੀ' ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਿਰਮੋਹ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਬੰਦਾ ਹਾਂ । ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ-ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਸਾਕਾਂ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ । ਚਲੇ ਹੁਣ ਪਾਉ ਵਤਨਾਂ ਵੱਲ ਫੇਰਾ । ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ !”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਸੰਗੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰਦਾਨਾ ਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂੰ ਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਵਾਲਾ ਲਬ ਲਾਲਚ ਕਦੇ

ਕਦੇ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ । ਜਦ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ 'ਭੁੱਖ-ਭੁੱਖ' ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਸ ਰੁੱਖ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾ, ਇਸ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿੱਡ ਭਰ ਲੈ, ਪਰ ਖੀਸਾ ਆਦਿ ਨਾ ਭਰੀਂ, ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੀਂ ।” ਫਲ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਮਰਦਾਨਾ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਖਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਬਖਸ਼ਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਛਕਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਚੁੱਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਮਰਦਾਨਿਆ! ਨਾ ਚੁਕ ਇਹ ਭਾਰ, ਸੁੱਟ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ, ਦੁਨੀਆਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇ, ਇਹ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦਾ ਵਸਤ-ਵਲੇਵਾ ।” ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੱਕੇ ਤੱਕੇ ਕਰ ਕੇ। ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ !

ਕਾਮਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਇਨਸਾਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ, ਮੋਹਣੀਆਂ ਕਾਮਣਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੇਡੂ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਮਿਆਂਕਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁੜਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਛਡਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚਲਾ ਪਿਆਰ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰ ਅਕਾਸ਼-ਉਡਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਨਿੰਗਰ ਇਨਸਾਨੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਖਿੱਚ ਉਤਾਰਦਾ, ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਿਆਈਆਂ ਵਿੱਚ ਚੁਭੀ ਮਾਰ ਬੈਠੇ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਤਹ 'ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ

ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਜੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣ, ਧਰਤ-ਲੁਕਾਈ ਨੂੰ ਸੋਧਣ, ਜਗਤ-ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਨ, ਮਨੁੱਖੀ-ਜਗਤ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਭੁੱਖ ਨਿਵਾਰਣ ਦਾ ਧੁਰੋਂ ਮਿਲਿਆ ਕੰਮ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਸਾਕ-ਅੰਗ ਮੂੰਹ ਚੁਕੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀ ਤੱਕਦੇ ਉਡੀਕਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ, ਇਹ ਕਦੇ ਬਹੁੜਨ ਹੀ ਨਾ। ਵਾਹ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ! ਧੰਨ ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ, ਓਇ ਤਲਵੰਡੀ ਦਿਆ ਡੂਮਾ !

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਡੇਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਜੁੜਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੇਵੇਂ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਸਭੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਠ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੂਜੀ 'ਤੇ ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਛੱਡ ਗਏ, ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਉਥੇ ਆਪ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਲਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੱਕਦੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਨੂੰ ਮੋਟਦਾ।

ਚੌਥੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ

ਨਾਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ ਨੇ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦਾ ਮਾਣ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ।

ਜਦ ਉਦਾਸੀਆਂ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਟਿਕ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਹੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਦਾ ਸੰਮਤ ਕਈਆਂ ਨੇ ੧੫੮੧, ਕਈਆਂ ਨੇ ੧੫੯੧ ਅਤੇ ਇਕ ਦੋਹ ਨੇ ੧੫੯੫ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਅਰਥਾਤ ੧੫੯੧ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਬਾਬੀ ਬਣਾਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 'ਬਿਹਾਗੜਾ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਉਚਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਰੁੱਧ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੨

## ੨. ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੁੱਖੇ ਰੰਧਾਵੇ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੌਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ੭ ਕੱਤਕ ਸੰ: ੧੫੬੩ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕੱਥੂ ਨੰਗਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੂੜਾ' ਰੱਖਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਮੂਜਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੁੱਢਾ' ਜੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੂੜਾ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਪਿੰਡ ਰਮਦਾਸ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਸੇ।

ਆਮ ਜੱਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੂੜਾ ਜੀ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਵਾਗੀ ਬਣੇ। ਜਦ ਉਹ ੧੧-੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਤਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫਿਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਅਤੇ 'ਸਤਿਨਾਮੁ' ਦੇ ਗੱਫੇ ਵਰਤਾਂਦੇ ਰਮਦਾਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਸ ਆ ਟਿਕੇ। ਬੂੜਾ ਜੀ ਵੀ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਦੇ ਉਥੇ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਨੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਬੈਠਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਟਿਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਬਚਨ ਸੁਣਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਮੱਖਣ ਲਿਆ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭੇਟਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕਾਕਾ! ਤੇਰਾ ਕੀ ਨਾਂ

ਹੈ ? ਤੂੰ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏਂ ?"

ਬੂੜਾ ਜੀ- ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਮੈਂ ਰਮਦਾਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹਾਂ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ 'ਬੂੜਾ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ- ਤੂੰ ਕੀ ਇੱਛਾ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਬੂੜਾ ਜੀ- ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਚਾਓ, ਇਸ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੋ, ਮੁਕਤੀ ਬਖਸ਼ੋ!

ਗੁਰੂ ਜੀ- ਕਾਕਾ ! ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਹਾਲਾਂ ਖੇਡਣ-ਮੱਲ੍ਹਣ, ਖਾਣ-ਹੰਦਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਫੜਿਆ? ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਂ।

ਬੂੜਾ ਜੀ- ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ! ਮੌਤ ਦਾ ਕੀ ਵਸਾਹ ? ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ਆ ਝੱਫੇ। ਖਬਰੇ ਵੱਡਾ ਹੋਵਾਂ ਕਿ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵਾਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ- ਤੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕਿਵੇਂ ਫੁਰੀ ਕਾਕਾ ਬੂੜਿਆ?

ਬੂੜਾ ਜੀ- ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ, ਉਹ ਇਉਂ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਪਠਾਣ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਉਹ ਬਦੇ-ਬਦੀ ਸਾਡੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ - ਪੱਕੀਆਂ ਵੀ, ਕੱਚੀਆਂ ਵੀ, ਤੇ ਅੱਧ-ਪੱਕੀਆਂ ਵੀ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਠਾਣ ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਵੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੌਤ ਵੀ ਬੱਚੇ, ਗੱਭਰੂ, ਅੱਧਖੜ, ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜੀ ਕਰੇ ਆ ਨੱਪੇਗੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਕਦੋਂ ਆ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਇਹ ਆਸ ਧਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ



ਏਹ ਡਰ ਦੂਰ ਕਰੋਗੇ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :

“ਤੂੰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਬੱਚਾ, ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈਂ।  
ਤੂੰ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਬੁੱਢਾ ਹੈਂ । ਤਕੜਾ ਹੋ, ਬੁੱਢੇ ਬਾਲਕਾ! ਰੱਬ  
ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ । ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ  
ਹੋ ਜਾਵੇਂ, ਤਾਂ ਮੌਤ ਤੈਨੂੰ ਡਰਾ ਨਾ ਸਕੇਗੀ, ਉਹ ਤੈਥੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗ  
ਪਵੇਗੀ, ਤੂੰ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੋਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ  
ਜਾਵੇਂਗਾ । ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ  
ਜਪਿਆ ਕਰ, ਉਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਿਆ  
ਕਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਜੇ ਤੇਰੇ  
ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦਾ ਡਰ ਭਰ ਜਾਵੇ; ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ  
ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇਂ, ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਲਈ ਪਿਆਰ  
ਪੈਦਾ ਹੋ ਪਵੇ; ਫੇਰ ਮੌਤ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭੇ ਡਰ ਵੀ ਮਿਟ  
ਜਾਣ, ਤੈਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬੂੜਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਬੁੱਢਾ’ ਜੀ ਪੈ ਗਿਆ । ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ  
ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ  
ਕੀਤੀ; ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ । ਉਹ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ  
ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-  
ਟਹਿਲ ਕਰਦੇ, ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖੇਤੀ-ਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬਾਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾਮ  
ਜਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਨਮੂਨਾਂ ਬਣਾਇਆ  
ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ‘ਨਾਮ ਜਪਣ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ’ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼  
ਨੂੰ ਕਮਾ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ‘ਬਾਬਾ ਜੀ’ ਆਖਣ

ਲੱਗ ਪਈਆਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ, ਇੰਨੇ  
ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ  
ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲਵਾਇਆ । ਮਗਰੋਂ  
ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਤਿਲਕ ਵੀ ਬਾਬਾ  
ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਲਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ  
ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ  
ਗਿਆ ।

ਭਗਤੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ  
ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ  
ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਪਤ-ਵਾਦ 'ਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸਿੱਖ  
ਆਪ ਨੂੰ ਲੱਭ ਨਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ  
ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਮਦਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕ  
ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ  
ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੋ ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਤ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਸਮੇਂ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ  
ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਈ  
ਭਿਰਾਈ\* ਦੇ ਘਰ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ । ਅਗਲੇ ਸੁਵੇਰ  
ਉਹ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਤੀਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾਤੂ ਦੇ ਕਰੋਧ ਤੇ ਈਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ  
ਮੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬਾਸਰਕੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਪਤ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ

\* ਇਸ ਮਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਭਿਰਾਈ, ਵਿਰਾਈ ਤੇ ਨਿਹਾਲੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਖਹਿਰਾ  
ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਦੀ ਮਹਿਮੇ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ।

ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭੋ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ । ਜਿਸ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਉਸ ਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਓ ।

ਜਦ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਰੰਭੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣੇ ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਉਤਰ-ਪੂਰਬ ਦੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ 'ਬਾਬਾ-ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬੇਰੀ' ਹੁਣ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਸ ਬੇਰੀ ਹੇਠ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਮਜ਼ੂਰਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹੀ ਵੰਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਆਂ, ਟੋਕਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਿਆਨ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਸੇਵਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝਬਾਲ ਦੇ ਪਾਸ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਭੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਚਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਬੀੜ' ਆਖਦੇ ਸਨ । ਇਸ 'ਬੀੜ' ਦੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ । ਉਹ ਘਾਹ ਖੋਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਗਊਆਂ, ਮੱਝਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਘਾਹੀ (ਘਾਹ ਖੋਤਣ ਵਾਲਾ) ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ' ਜਾਂ 'ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੀੜ' ਪੈ ਗਿਆ । ਏਥੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਮਾਤਾ

ਗੰਗਾ ਜੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ ਜੇਧੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਵਰ ਆਪ ਦੇਣੋਂ ਅਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਭੇਜਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ- ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ।

ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ-ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਕੁਸ਼ਤੀ (ਘੋਲ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਈ । ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰਾਈ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖਬਰ-ਸੁਰਤ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਭੇਜਿਆ । ਉਹ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੈਦ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ 'ਚੌਂਕੀਆਂ' ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਤੋਰਿਆ । ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸੰਗਤਾਂ ਜਥਾ ਜਾਂ ਚੌਂਕੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ-ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ

ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਆਪ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਰੀਤ ਸਦਾ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੀਕ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਜਦ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਗਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਆਪ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਿਰਧ ਹਾਂ। ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜੋਗਾ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਲ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਆਗਿਆ ਦਿਓ ਕਿ ਮੈਂ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂ।” ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਫੇਰ ਝਬਾਲ ਪਾਸਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਸਾਏ ਨੱਗਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਗਏ। ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ “ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਬੀੜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਬਖਸ਼ੋ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਕਰੋ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਮਦਾਸ ਜਾ ਕੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਦਿਨ ਬਿਤਾਵਾਂ।” ਨਾਲ ਹੀ ਬਚਨ ਦਿਓ “ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਂ, ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਬਹੁੜਨਾ।”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਮਦਾਸ ਜਾ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਬਚਨ ਦੇ ਸੂਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਝੱਟ ਆ ਬਹੁੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ, ਅਸੀਸ ਲੈ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ੧੪ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੬੮੮ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਪਧਾਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। \* \* \*

ਕਾਂਡ ੩

### ੩. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਦਿਨ ਜਾਂ ਸੰਮਤ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਆਪਣੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਗੋਂਦਵਾਲ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਆ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੬੦੬ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗੋਂਦਵਾਲ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ: ੧੬੦੦ ਤੋਂ ੧੬੧੦ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਾਲ, ਬਾਸਰਕੇ ਜਾਂ ਗੋਂਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ’ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਬਾਰੇ ਦੇ ਹਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਨਾ-ਪੋਸਣਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਗੋਂਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਸਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬਿੱਤ-ਸਵੱਈਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਲੇ-ਪੋਸੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਸਿਖਾਏ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪਾਹ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਮੁਜਬ ਆਪ ਉੱਪਰ ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਚੰਬੇ, ਜੰਮੂ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਘੱਲੇ ਗਏ। ਜਦ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਅ ਗਏ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਧਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਸ਼ਰਨ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਮੋਹਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਜਾਓ ਆਗਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋ ਕੇ ਆਗਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਨਿਭਾਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ ਆਪ ਆਗਰੇ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ, ਪਿਰਥੀਆ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਆਈ ਰਸਦ ਆਦਿ ਸਭ ਪਿਰਥੀਆ ਸੰਭਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਚਾਲਾਕੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ, ਵਸੀਲੇ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਤਾਂ ਆਪ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਾਣੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਭੇਜ ਦਿਆ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਨੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਰਸਦ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਕਰ ਕੇ ਤੰਗੀ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਛੋਲੇ ਚੱਬ ਕੇ ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਫਾਕੇ ਕੱਟ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਪਰ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਂਤ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਝੱਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਤੱਕੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਲੇ ਜੀ, ਭਾਈ ਪੈੜਾ ਜੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਪਾਅ ਸੋਚੇ। ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ ਉਤੇ ਖਲਿਹਾਰੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਜੁ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਉਸ ਥਾਂ ਬੈਠ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿੱਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝਾਈ ਗਈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਰਥੀਏ ਦੀ ਚਲਾਕੀ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤੇਜ ਘਟਦਾ-ਘਟਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਆਗਰੇ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜਿਹੇ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਰਚਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੁਜਬ ਤਰਤੀਬ ਸਿਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚੋਖੀ ਸੇਵਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਪਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲੈਣ-ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ

ਗਏ । ਆਪ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਬੁਹੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਅਦਬ ਸਹਿਤ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੁਹਾ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ । ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ “ਲਿਆਓ ਤੁਹਾਡੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਈਏ ।” ਪਰ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਮਹਾਰਾਜ! ਦਾਸ ਦੀ ਤੁੱਛ ਰਚਨਾ ਇਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ । ਆਪ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ, ਕਿ “ਤੁਹਾਡੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਵੇਗੀ ।” ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬੀੜ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਚੋਖੀ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ- ੪੦ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਪੜ ਕਥਿੱਤ ਸਵੱਈਏ ਆਦਿ । ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇਮਾਂ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਭੰਡਾਰ ਹੈ । ਵਾਰਾਂ ਸੋਹਣੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਕਥਿੱਤ-ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੁੰਦਰ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਗੁੱਝੇ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ‘ਕੁੰਜੀ’ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੀਕ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ । ਵਿਦਵਤਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸਭ ਸਿੱਖ ਆਪ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਵੇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰਾਹ ਤਾਂ ਖੰਡਿਓ ਤਿੱਖਾ ਅਤੇ ਵਾਲੋਂ ਨਿੱਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਿਬਾਹੁਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ’ । ਲਾਗੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਿਬਾਹੁਣਾ ਕੋਈ ਵਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।” ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੩੫ਵੀ ਵਾਰ ਦੀ ੨੦ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਪੜ੍ਹੀ, ਜੋ ਇਉਂ ਹੈ :

“ਜੇ ਮਾਂ ਹੋਵੈ ਜਾਰਨੀ<sup>੧</sup>, ਕਿਉ ਪੁਤੁ ਪਤਾਰੇ<sup>੨</sup>।

ਗਾਈ<sup>੩</sup> ਮਾਣਕੁ ਨਿਗਲਿਆ ਪੇਟੁ ਪਾੜਿ ਨ ਮਾਰੇ।

ਜੇ ਪਿਰੁ ਬਹੁ ਘਰੁ ਹੰਢਣਾ, ਸਤੁ ਰਖੈ ਨਾਰੇ।

ਅਮਰੁ<sup>੪</sup> ਚਲਾਵੈ ਚੰਮ ਦੇ, ਚਾਕਰ ਵੇਚਾਰੇ।

ਜੇ ਮਦੁ ਪੀਤਾ ਬਾਮਣੀ, ਲੋਇ ਲੁਝਣਿ ਸਾਰੇ।

ਜੇ ਗੁਰ ਸਾਂਗਿ ਵਰਤਦਾ, ਸਿਖੁ ਸਿਦਕੁ ਨ ਹਾਰੇ॥ ੨੦॥

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾੜ ਗਏ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰ ਹੈ । ਹੰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ

੧- ਵਿਭਚਾਰਨ, ਪਰਾਏ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ।

੨- ਨਿੰਦਿਆ ਕਰੇ । ੩- ਗਊ ਨੇ । ੪- ਹੁਕਮ ।

੫- ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਸ਼ਰਮਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਪਈਏ ਦੇ ਕੇ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਸੱਜਣ ਸਲਾਹ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਘੋੜੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮੁੱਲ ਟੁੱਕਿਆ ਗਿਆ, ਸਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਘੋੜੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਮੁੱਲ ਤਾਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਹੋਰੀਂ ਤੰਬੂ ਅੰਦਰੋਂ ਰੁਪਈਆ ਲੈਣ ਗਏ। ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੁਪਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਬੈਲੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਮਝੇ ਕਿ ਚੋਰ ਰੁਪਏ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੁਦਾਗਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ, ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ? ਇਹੋ ਕਿ ਪੱਲਿਓਂ ਸੱਖਣੇ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਧੀਆ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ, ਬੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਆਪ ਤੰਬੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਰੁਪਏ ਨਾ ਦਿਸਣ, ਲੱਭਣ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤਾਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਸਾਂਗ ਵਰਤਿਆ' ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਸਿਦਕ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਿਆ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਲਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੋਰੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਸਤ-ਕੁ ਸੌ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੋਰ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਪਈਆ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ

ਲੁਕਾ ਕੇ ਚੋਰੀ ਨੱਠ ਆਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਓ।

ਜਦ ਸਿੱਖ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਵਾਨ ਲਾਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਏ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਚੋਰ ਬਣ ਕੇ ਚੋਰ ਵਾਂਗ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹਵਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਬੜੀ ਔਖੀ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਮਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲਾਜ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਰੀ ਹੋਈ-ਬੀਤੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹਵਾਈਆਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਆਏ ਸਿੱਖ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੁ ਸਫਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਫਿਰ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਕਿਉ ਭਾਈ ਜੀਉ! ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ:

'ਜੇ ਗੁਰ ਸਾਂਗਿ ਵਰਤਦਾ, ਸਿਖੁ ਸਿਦਕੁ ਨ ਹਾਰੇ।'

ਪਰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਗ ਵਰਤਿਆ, ਤਾਂ ਤੁਸਾਂ ਸਿਦਕ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੁਸੀਂ ਚੋਰਾਂ ਵਾਕੁਰ ਤੰਬੂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਰਾਹੇ ਨੱਠ ਗਏ। ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੁਸਾਂ ਕਿਉਂ ਸਿਦਕ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ?"

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਗ ਤੁਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਨਿਉਂ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਜੇ ਮਾਉ ਪੁਤੈ ਵਿਸੁਾ ਦੇਇ, ਤਿਸ ਤੇ ਕਉਟ ਪਿਆਰਾ।  
ਜੇ ਘਰੁ ਭੰਨੈ ਪਾਹਰੂ<sup>੧</sup>, ਕਉਣੁ ਰਖਣਹਾਰਾ।  
ਬੇੜਾ ਡੋਬੈ ਪਾਤਣੀ<sup>੨</sup>, ਕਿਉ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ।  
ਆਗੂ ਲੈ ਉਝੜਿ<sup>੩</sup> ਪਵੈ, ਕਿਸੁ ਕਰੈ ਪੁਕਾਰਾ।  
ਜੇ ਕਰਿ ਖੇਤੈ ਖਾਇ ਵਾੜਿ, ਕੋ ਲਹੈ ਨ ਸਾਰਾ<sup>੪</sup>।  
ਜੇ ਗੁਰ ਭਰਮਾਏ ਸਾਂਗੁ ਕਰਿ, ਕਿਆ ਸਿਖੁ ਵਿਚਾਰਾ॥ ੨੨॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੩੫)

ਭਾਈ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬਿਠਾਇਆ।

ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੋਖੇ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਥੇ ਹੀ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ੮, ਸੰਮਤ ੧੬੯੪ (ਸੰਨ ੧੬੩੭) ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ।

੧- ਜ਼ਹਿਰ। ੨- ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ੩- ਮਲਾਹ।

੪- ਜੰਗਲ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਘਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨ ਲੱਗੇ। ੫- ਖਬਰ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੪

### ੪. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਨ ੧੬੩੦ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੋਂ ਗਜ਼ਨੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ ੧੬੩੩ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ (ਗਣਿਤ ਵਿੱਦਿਆ) ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇ। ਜਦ ਉਹ ੧੨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਕੁਲ ਰੀਤ ਮੁਜ਼ਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁਲ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਦਿਵਾ ਕੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਧਰਮ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਕੜ ਦੀ ਮਾਲਾ ਜਾਂ ਕੰਠੀ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਕੰਠੀ ਪਵਾਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕੰਠੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।’

ਉਹ ਅਜੇ ੧੭-੧੮ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਸੰਨ ੧੬੫੨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆਏ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸਾਗਿਰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਾ (ਸਵਾਮੀ) ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਆਗਾਪੁਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਦੇ ਖਿੱਚੇ ਉਹ ਸੰਨ ੧੬੮੨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੱਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁੱਅਜ਼ਮ ਨੇ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਆਗਰੇ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੀਰ ਮੁਨਸੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਨ ੧੬੮੩ ਤੋਂ ਉਹ ਆਗਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸੰਨ ੧੬੯੬ ਵਿੱਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁੱਅਜ਼ਮ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਬਤ ਗੱਲ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਾਈ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ।

ਇਕ ਵੇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਈਰਾਨ (ਫਾਰਸ) ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਦੇ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਉਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਪਈ। ਇਸ ਆਇਤ ਦੇ ਜੋ ਅਰਥ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁੱਅਜ਼ਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ

ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲਾਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਫਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁੱਅਜ਼ਮ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਦਰੋਗਾ ਵੀ ਆਇਆ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਆਏ-ਗਏ ਲਈ ਨਿੱਤ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੰਗਰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵੀ ਸੀ।

ਇਕ ਵੇਰ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਲੰਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਲਾਹੁਤ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ-ਮਹਿਮਾ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ :-

੧. ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਾ। ੨. ਤੋਸ਼ੀਫੋਸਨਾ। ੩. ਗੰਜਨਾਮਾ। ੪. ਜੋਤਿ ਵਿਕਾਸ। ੫. ਦੀਵਾਨਿ ਗੋਇਆ (ਗੋਯਾ)। ੬. ਇਨਸ਼ਾ ਦਸਤੂਰ। ੭. ਅਰਜੁੱਲ ਅਲਫ਼ਾਜ ਅਤੇ ੮. ਖਾਤਮਾਂ।

ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ 'ਤਨਖਾਹ-ਨਾਮਾ' ਵੀ ਹੈ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਿਆ ਅਤੇ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧਾਂ ਲਈ ਸੰਤ-ਸੂਰਮੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਰਮ ਹਿੱਤ ਜੁਝਣ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਓ ਤੇ ਤੇਗ ਵਾਹੁਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੋ। ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਗ ਦੇ ਥਾਂ ਕਲਮ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ



ਫੁਰਮਾਇਆ- 'ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਚਲਾਓ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ ।'

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੭੦੫ ਵਿੱਚ ੭੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ।

\* \* \*

ਸੈਂਚੀ ਦੂਜੀ

## ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ

## ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ

(ਸੰਨ ੧੬੭੦ ਤੋਂ ੧੭੧੬)

- ਜਨਮ -** ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੩, ਸੰਮਤ ੧੭੨੭, ਮੁ: ੨੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੬੭੦, ਰਾਜੌਰੀ, ਰਿਆਸਤ ਪੁਣਛ ।
- ਪਿਤਾ -** ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦੇਵ ਭਾਰਦਵਾਜ ਰਾਜਪੂਤ ।
- ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ -** ਸ੍ਰੀ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਜਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ।
- ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਨਾਮ -** ਸ੍ਰੀ ਮਾਧੋ ਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ।
- ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ -** (੧) ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ, ਰਾਜੌਰੀ ਵਿੱਚ।  
(੨) ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪਾਸੋਂ, ਰਾਮ ਥੰਮਣ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ।  
(੩) ਜੋਗੀ ਐਘੜ ਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਨਾਸਕ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ।  
(੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਨੰਦੇੜ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ।
- ਜੰਗ ਕੀਤੇ -** ਸਮਾਣਾ- ਨਵੰਬਰ ੧੭੦੯ । ਸਢੋਰਾ- ਸ਼ੁਰੂ ੧੭੧੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੦, ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੩ । ਸਰਹਿੰਦ- ਪਾਸ ਚਾਪੜ ਚੇੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ੧੨ ਮਈ ੧੭੧੦ । ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰੀ- ੧੪ ਮਈ ੧੭੧੦ । ਸਹਾਰਨ ਪੁਰ ਕਰਨਾਲ ਜਿਤੇ-ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੦ ਲਾਡਵਾ ਤੇ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੰਗ- ਨਵੰਬਰ ੧੭੧੦ । ਲੋਹਗੜ੍ਹ- ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੩ । ਬਹਿਰਾਨਪੁਰ- ਜੂਨ ੧੭੧੧ । ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ- ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੧੫ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੫ ।
- ਵਿਆਹ -** (੧) ਰਾਜਾ ਚੰਬਾ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ੧੭੧੨ ਵਿੱਚ । (੨) ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ੧੭੧੪ ਵਿੱਚ ।
- ਸੰਤਾਨ -** ਦੋ ਪੁੱਤਰ - ਸ੍ਰੀ ਅਜੈ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ।
- ਸਹੀਦੀ -** ਜੇਠ ੧੭੨੩ ਮੁ: ੯ ਜੂਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੧

## ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ

**ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਮਿਲਾਪ :-** ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪੱਛਮੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਪੁਣਛ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਜੌਰੀ (ਰਾਜੌੜੀ) ਵਿੱਚ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ੧੩, ਸੰਮਤ ੧੭੨੭ ਮੁਤਾਬਕ ੨੭ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੬੭੦ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦੇਵ ਭਾਰਦਵਾਜ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਜਾਂ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਰੱਖਿਆ। ਰਾਮਦੇਵ ਚੰਗੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾ-ਪੁੱਜਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ-ਦਿਵਾਈ ਅਰਥਾਤ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵਾਹੀਕਾਰੀ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਗੱਭਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਥੀਆਂ-ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਰਮ ਦਿਲ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੁੱਖ ਤੇ ਪਾਸਾ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੋਈ-- ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹਰਨੀ ਮਾਰੀ। ਹਰਨੀ ਨੂੰ ਗਰਭ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਪੇਟ ਚਾਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲੇ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਤੜਫ-ਤੜਫ ਕੇ ਲਛਮਣ ਦੇਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਰ ਗਏ। ਇਸ ਝਾਕੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਹਤਿਆ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਘਰੇਲੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੰਡਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਰਾਜੌਰੀ ਆਣ ਉਤਰੀ। ਇਸ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਜਾਨਕੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੀ। ਲਫ਼ਮਣ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ, ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਸਾਧੂ ਮੰਡਲੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਗਈ ਤਾਂ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਫਿਰਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਪੰਜਾਬ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਕਸੂਰ (ਜਿ: ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਪਾਸਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਾਮ ਥੰਮਣ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਾਧੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਰਮਤਾ ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਿਆ ਫਿਰਿਆ। ਫਿਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕ ਪੁੱਜਾ ਜੋ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਜੋਗੀ ਐਘੜ ਨਾਥ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹਠ, ਯੋਗ ਤੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖ ਕੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ (ਕਰਾਮਾਤਾਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਕਮਾਏ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਜੋਗੀ ਐਘੜ ਨਾਥ ਮਰ ਗਿਆ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨਾਸਕ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਨੰਦੇੜ ਪੁੱਜਾ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਭਜਨ ਤਪ ਕਰਨ ਤੇ ਹਠ ਜੋਗ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਉਸ ਨੇ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਤੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਮਠ ਜਾਂ ਜੋਗੀ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਮਹੰਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜੋ ਰਾਹੀ ਮੁਸਾਫਰ ਜਾਂ ਸੰਤ-ਸਾਧੂ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਜੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਤੇ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੂਬ ਮਖੌਲ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਉਂਦਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਫਰ

ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਟਿਕਾਣਿਆ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਦੱਖਣ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੇ ਆਪ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਸਤੰਬਰ ੧੭੦੮ (ਸੰਮਤ ੧੭੬੫) ਵਿੱਚ ਨੰਦੇੜ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਆਪ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਉਸ ਦੇ ਪਲੰਘ ਉਤੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਬੱਕਰੇ ਝਟਕਾਓ, ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਗੱਫੇ ਲਾਓ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋਇਆ ਡੇਰੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਲੱਗਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਲੰਘ ਮੂਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਮੰਜੇ ਉਲਟਾਅ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀ ਉਡ-ਪੁਡ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬੋਥਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੀ ਆਪਣਾ ਬਲ ਵਰਤ ਕੇ ਜਿੱਤਣ, ਪਰ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਰ ਖਾ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇਓਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ:-

ਮਾਧੋ ਦਾਸ- ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਸਣ ਉੱਪਰ ਆ ਬਿਰਾਜੇ ਹੋ?

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ- ਉਹ ਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ?

ਮਾਧੋ ਦਾਸ- ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ?

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ- ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ, ਸੋਚੋ !

ਮਾਧੋ ਦਾਸ (ਸੋਚ ਕੇ)- ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋ ?

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ- ਹਾਂ !

ਮਾਧੋ ਦਾਸ- ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕਿਸ ਲਈ ਆਏ ਹੋ ?

ਗੁਰੂ ਜੀ- ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਮਾਧੋ ਦਾਸ- ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਹੁਕਮ ਕਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ- ਪਰਦੇਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਤੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੂਫਾਨ ਮਚਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਨਤਾ ਕੁਰਲਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਏਥੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਧਾਰ ਕੇ ਅਹਿੰਸਾ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈਂ । ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜ਼ਾਲਮਾਂ-ਜਾਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਤਰਿਆ ਜਾਵੇ । ਕੀ ਤੂੰ ਅਜੇਹੀ ਰੱਬੀ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈਂ ?

ਮਾਧੋ ਦਾਸ- ਜੀ ! ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਮਾਧੋ ਦਾਸ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਰੱਖਿਆ । ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ, ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਠ-ਜੋਗ ਅਤੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਜਿਲੂਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ 'ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹੇ' ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਜੋਗ ਬਨਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ, ਉਸ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਜੋਗੀ, ਧਰਮ-ਜੋਧਾ ਅਥਵਾ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾਇਆ । ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਰਮ-ਜੁੱਧਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤਾਂ, ਭੰਗਾਣੀ, ਨਾਦੋਣ, ਅਨੰਦਪੁਰ, ਚਮਕੌਰ, ਮੁਕਤਸਰ ਆਦਿ ਦੇ ਜੰਗਾਂ, ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਚਹੁਆਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ

ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਹਮੈਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਤਾਤਕਵਰ ਅਸਰ-ਪਾਊ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਈ ਬੀਰ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਉਠਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਦਾ ਚਾਉ ਭਰ ਕੇ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਡੌਲੇ ਫਰਕਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦੀ ਅਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਜਾਬਰਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਾਇਆ ਜਾਵੇ ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਪੋਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ; ਪੁੱਟਣ-ਯੋਗ ਬਣਾਓ । ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਤੀਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਝੰਡਾ) ਤੇ ਨਗਾਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ । ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਤੇਰੇ ।

ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ; "ਜਤ ਰੱਖਣਾ, ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿਣਾ; ਸੱਚ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣਾ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਅਖਵਾਉਣਾ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ- ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ- ਦੀ ਸਲਾਹ

ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ; ਦੀਨਾਂ, ਦੁਖੀਆਂ, ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਬੇ-ਗੁਨਾਹਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਵਰਤਾ ਕੇ ਛਕਣਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭੀੜ ਬਣੇ ਤਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬਹੁਤੀ ਕਰੇਗਾ ।”

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ । ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ । ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਥਰਾ ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ । ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵੀਹ-ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਖਰਖੇਡਾ ਪਰਗਨਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਿਹਰੀ ਖੰਡਾ ਪਾਸ ਆ ਟਿਕੇ । ਏਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੋ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮੈਤੀਆਂ, ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਭ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਖੇੜੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੨

### ਸਢੇਰਾ, ਸਮਾਣਾ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

ਜਦ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ, ਉਹ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਵਹੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ ਉਥੋਂ ਸਿੰਘ ਝਟ-ਪਟ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ।

ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦਾ ਪੋੜ੍ਹਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜੇ । ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਸਲੋਦੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਦੇ ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜੇ । ਫੂਲਕੀਆਂ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਆਏ ਕਿ ਮਤਾਂ ਚੌਧਰ ਖੁੱਸ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰਚ-ਪੱਠਾ ਤੇ ਫੌਜੀ ਸਮਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ । ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਉਪਰ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਹਰੀ-ਖੰਡੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਢੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ । ਉਹ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਜਾਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਤੋੜਦੇ ਗਏ ੨੬ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੦੯ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰ

ਉਹ ਸਮਾਣੇ (ਸਮਾਨੇ) 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ । ਇਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਰੁੱਧ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਖਾਸ ਰੰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ । ਇਹ ਜਰਵਾਣੇ ਸੱਯਦਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਿਆ ਸੀ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਣੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੋਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫਤਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਪਠਾਣ ਜਲਾਦਾਂ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸੀਸ ਕੱਟੇ ਸਨ । ਮੁਗਲਾਂ, ਸੱਯਦਾਂ, ਪਠਾਣਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਜਰਵਾਣੇ ਤੇਗ ਦੀ ਭੇਟ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਫਤਹਿ ਹੋਈ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਅੱਠ-ਕੁ ਦਿਨ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ।

ਸਮਾਣੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਘੁੜਾਮ, ਠਸਕਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਜ ਕੁੰਜਪੁਰਾਂ (ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ), ਮੁਸਤਾਬਾਦ ਆਦਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ਬਰ—ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਅੱਡੇ ਸਰ ਕੀਤੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ—ਤੋਪਾਂ ਆਦਿ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਪੂਰੀ ਪੁੱਜੇ । ਏਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ, ਕਦਮ ਦੀਨ, ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ੈਣੀ ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਸੀ । ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਪੀ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਕਪੂਰੀ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਕੇ, ਕਦਮ ਦੀਨ ਦੇ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ-ਧਨ ਲੁੱਟ ਕੇ ਤੇ ਜ਼ਾਬਰਾਂ-ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਢੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧੇ । ਸਢੇਰਾ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ਬਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ । ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਫਰਿਆਦ ਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਨੂੰ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਅਤੇ

ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਨਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਤੇ ਓਜ਼ਰੀ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਜਬਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ।

ਇਸ ਥਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਭੜਕ ਉੱਠਦੇ ਸਨ । ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਸੱਯਦ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ (ਬਦਰ ਦੀਨ) ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਾਰਣ ਦੁੱਖ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਘਤਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਢੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ । ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜਬਰਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਸਮਾਨ ਖਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਜ਼ੁਰਮ ਬਦਲੇ ਫਾਹੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਤੇ ਸਾੜੇ ਗਏ ਸੱਯਦ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਛੇੜਿਆ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਸਰਦਾਰ, ਮੁਗਲ, ਸੱਯਦ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਜੇਸ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੂਤਰੇ ਹੋਏ ਮੁਲਖੱਈਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਤਲਗੜ੍ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ।

ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਗ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ 'ਗੰਜੇ ਇਲਮ' ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ 'ਕੁਤਬੁਲ ਅਕਤਾਬ' ਦੀਆਂ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਦੇਵੇਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੇਤੂ ਫੌਜ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਸਢੇਰਾ ਸਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਲਗਵਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ

ਮੁਖਲਿਸ ਗੜ੍ਹ ਵੀ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਸੈਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਬਰਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਤੋੜਦੇ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇ। ਪਰ ਸਰਹਿੰਦ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਆ ਲਵੇ।

ਸਰਹਿੰਦ ਉਤੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਣੇ ਤੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਬੇ-ਓੜਕਾ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਸ ਨੇ ਕਸਮਾਂ, ਇਕਰਾਰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਪਿਛੋਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਚਮਕੌਰ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰ ਫੌਜ ਲਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਤੀਕ ਆਪ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਪਠਾਣ ਨੰਦੇੜ ਭੇਜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ—ਸਹਿਜੇ ਵਧ ਰਹੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਲ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਧੜਾ-ਧੜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਮੀਂ-ਬਾੜੀ, ਭੋਂ—ਭਾਂਡਾ, ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਸਮਿਆਨ ਤੀਕ ਵੇਚ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦੇ ਅਤੇ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਸਭ

ਅਨੰਦਪੁਰ ਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਢੌਰਾ ਤੇ ਮੁਖਲਿਸ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਵੀ ਕੀਰਤਪੁਰੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮਲੋਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰੋਪੜ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰੰਘੜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਾਸ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਦੋ ਦਿਨ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਜ਼ਬ ਕਿੜੀ ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਘੋਲ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਜਿੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਇਹ ਦਲ ਖਰੜ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਛੱਤ ਤੇ ਬਨੂੜੇ\* ਮਾਰ ਕੇ ਖਰੜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਰੜ ਤੇ ਬਨੂੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ, ਉਹ ਮਾਰੋ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਚਰਨ-ਫੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਧਰਮ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ੈ ਜਾਂ ਮਾਣ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ

\* ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਬਰ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉਪਰ ਅੱਤ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਊਆਂ ਮਾਰਨ ਦੇ ਖਾਸ ਸੈਕੀਨ ਸਨ।

ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਝੂਲਣ ਤੇ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਣ, ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ ।

ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਤਨਖਾਹਦਾਰਾਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੂਲ-ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਤੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੇ ਭਰਤੀ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਖਰਚਾ ਇਹ ਲੋਕ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ।

ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਮੁਲਖੱਈਏ ਦੀ, ਇਹ ਲੋਕ ਧਾੜੇ ਤੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਗਿੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹਾਣ-ਲਾਭ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ।

ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੀਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ । ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪੦,੦੦੦ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਤ-ਕਥਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਉਧਰੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਜਹਾਦ ਜਾਂ ਦੀਨੀ ਜੰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਖਾਤਰ 'ਕਾਫਰਾਂ' ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਤੇ ਜਹਾਦ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ । ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਫੌਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਫੌਜ ਮੰਗਵਾਈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ, ਐਮਨਾਬਾਦ ਆਦਿ ਦੀ । ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਪਠਾਣ, ਸੱਯਦ ਰੰਘੜ ਤੇ ਹੋਰ ਚੋਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਜਹਾਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਜੁੜੇ ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਚਾਲ ਵੀ ਚੱਲੀ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼-ਕਾਰ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ

ਜਾ ਮਿਲ ਅਤੇ ਜਦ ਜੰਗ ਐਨ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ, ਤੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਨੱਸ ਕੇ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਆ ਰਲੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ । ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ: “ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ । ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵੈਰੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਆਪ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਗੇ । ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।”

ਉਸ ਗਦਾਰ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਨੀਯਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਦਾਉ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਤਾੜ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਨਾ ਖਾਧਾ ।

ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ । ਮਲੇਟ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਖਵਾਜ਼ਾ ਅਲੀ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਈ ਸਨ । ਉਸ ਪਾਸ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਉਠਾਂ ਉੱਪਰ ਲੱਦ ਕੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ (ਜੰਬੂਰੇ) ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਬੇ-ਓੜਕਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੀ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਖਾਲਸੇ ਪਾਸ ਨਾ ਵੱਡੀਆਂ, ਨਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਥੀ । ਹੋਰ ਸਮਿਆਨ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ।

ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ੧੦-੧੨ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ, ਚਾਪੜ ਚਿੜੀ ਦੇ ਸੈਦਾਨ ਵਿੱਚ, ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੧੪ ਸੰਮਤ ੧੭੬੭ (੧੨ ਮਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦) ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਤੋਪਾਂ ਜੰਬੂਰਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਾਰ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹੱਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਉਹ ਸਾਥੀ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਦਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਪਿਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਨੱਠ



ਉਠਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਾੜ ਦੀ ਨੀਯਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਘੋਰਿਆ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਕ ਇਕਾਤ ਥਾਂ ਖੜੇ ਸਿਮਰਨ-ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਤਕਦੇ ਸਨ। ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈਦਾ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲੱਭ ਗਏ। ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਪਰ ਤੁਰਕੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਨੇਜਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨੇਜਾ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਖੋਭ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਮੋਢਾ ਚੀਰ ਕੇ ਕਮਰ ਤੀਕ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਭੋਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਤੁਰਕੀ ਸੈਨਾ ਘਾਬਰ ਗਈ ਤੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਈ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੀਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਖਾਫੀ ਖਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਜ਼ਬ 'ਇਸਲਾਮੀ ਫੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਗਲ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚਾਅ ਸਕਿਆ'।

ਚਾਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਅਗਾਂਹ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਦੋਹ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਮਾਰੀ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਪੀ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਮਾਣਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਮੁਲਖੱਈਏ ਨੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਮਾਰੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾਈ ਗਈ। ਅਟਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲ ਢਾਹੇ ਗਏ, ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵੀ ਸਫਨ-ਸਫਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਚਿਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਫ ਸਾਨੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਵੀ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਿਆ। ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਵੈ-ਸੰਜਮ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬਾ ਅਤੇ ਅਲੀ ਸਿੰਘ ਸਲੌਦੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਮਾਣਾ (ਸਮਾਨਾ) ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਨੇਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਭ ਪ੍ਰਗਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ ਅਰਥਾਤ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੀਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ੩੬ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੩

## ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਰਾਜ-ਭਾਗ, ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ

**ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ :-** ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਲੇਰੀਏ ਪਠਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਖੇ ਸਿਰਕੱਢ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਚਮਕੌਰ ਤੀਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਜੰਗ ਸਰਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਲੇਰੀਏ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਬੱਚੀ ਫੜ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਬੱਚੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਥੇਰੇ ਡਰ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨਾ ਹਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੱਤ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਬਚਾਅ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਕਲਗੀਧਰ ਦੀ ਇਸ ਬੀਰ-ਪੁੱਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮਲੇਰਕੋਟੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਰਕੱਢ ਪਠਾਣ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਨਵਾਬ ਤੇ ਖਾਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨੱਠ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਰੀਤੀ ਮੁਜ਼ਬ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

**ਰਾਜ-ਭਾਗ :-** ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਢੇਰੇ ਪਾਸਲੇ ਮੁਖਲਿਸਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਮੁਹੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ। ਇਥੇ ਟਿਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਨ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੌਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਲੀ ਪਾਲਿਸੀ (ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ) ਉਪਰ ਸਦੀਵੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਜਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਈ ਕਈ ਪਿੰਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਵਾਹੀ-ਕਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਉਗਰਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਉਹ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਤੇ ਉਪਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੇਕ ਵਾਹੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਲ ਹੇਠਲੀ ਭੋਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ।

ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਦੱਸਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਕੁਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਰਵਈਏ ਵਤੀਰੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ-ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ

ਫਰਿਆਦੀ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਸਵੇਰੇ ਪਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਨਿਆਈਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰਿਆਦ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਓ। ਆਪਣੀ ਫਰਿਆਦ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਹ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਏਸੇ ਦੇ ਹੀ ਲਾਇਕ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਦੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਬਰ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਕੁਰ ਜਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਾਕਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕੇ ?'

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਦਾਰੂ ਕੀਤਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਬੇ-ਦਖਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਹੋਰਨਾ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਢੰਗ ਰਵਈਆ ਵਰਤਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਲ-ਵਾਹਕ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹਲ ਹੇਠਲੀ ਭੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ, ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਜੇਹੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਇਕ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਜਾਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਤਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਆਪ ਦਾਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੱਤਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਆਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਤੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਭਰਾ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦੇ ਭਿਆਲ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

**ਗੰਗ ਦੁਆਬ ਉਤੇ ਹਮਲਾ :-** ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਖ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਬਾਗੀ ਤੇ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ। ਦੂਜਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਖਿਅਕ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਜਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਫਰਿਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਦੇ।

ਪਰਗਨਾ ਦੇ ਉਬੰਦ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੁਲਮ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਉਸੇ ਪਰਗਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਉਨਾਰਸਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਸਨ। ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਸਖਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਰਾਜ ਘਾਟ ਦੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਉਤੇ ਜਾ ਪਿਆ ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਲੀ ਹਮੀਦ ਖਾਂ (ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ) ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੱਸ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਥਾਨਕ ਅਫਸਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਹੀ ਹਾਰ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਾਰਨਪੁਰ 'ਸਰਕਾਰ' ਦੇ ੨੮ ਪਰਗਨੇ ਵੀ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰੋਂ ੧੨ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੇਹੁਟ ਦੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦੇ ਬੜੇ ਕੱਟੜ, ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਜਾਬਰ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਊਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਉਧਰ ਭੇਜਿਆ, ਜ਼ਾਲਮ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਲੁੱਟੇ ਗਏ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਉਥੋਂ ੩੦ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਵੱਲ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਉਨਾਰਸਾ ਤੋਂ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਛੱਡ ਦਿਓ ਅਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੋ। ਪਰ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਨੇ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਜੇਹੜੇ ਆਦਮੀ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਖਾਲਸਈ ਰੋਹ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਝੱਟ-ਪਟ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅੰਬੇਹਟ ਨੂੰ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਚੱਲ ਕੇ ੨੧ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨਨੌਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਇਹ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਬਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਰ ਗਏ। ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦੇ ਸਭ ਤਲਵਾਰ-ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਜਬ ੩੦੦ ਸ਼ੇਖਜ਼ਾਦੇ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਦੇ ਵੇਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਨਨੌਤਾ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਖੋਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ ਗਿਆ।

ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਹੋਰ ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘੇਰਾ ਜ਼ਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਲੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੀ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਉਦਾਲਿਓ ਘੇਰਾ ਹਟਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ ਪਰ ਇਸ ਹੱਲੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਰਨਾਲ ਜਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਦੀਆਂ ਖਾਲਸਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਜੁ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਵੇ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੪

## ਦੁਆਬੇ, ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਈ ਜਿੱਤਾਂ

**ਦੁਆਬੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ :-** ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਪਜਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਹੁਣ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਜਾਬਰਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਦੁਆਬੇ, ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਸਭ ਥਾਈਂ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਉੱਠੀ।

ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਹੇਠੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ। ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਨੀਯਤ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਕੁਸਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ, ਨੂੰ ਪਰਵਾਨਾ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੋ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ ਨੇ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਠੱਗਬਾਜ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਝੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਨੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਜ਼ਬ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਹਾਦ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਮੋਚੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ ਪਾਸ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ

ਘੱਟ ਸੀ।

ਵੈਰੀ ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਰਾਹੋਂ ਵਲ ਹਟਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਘੇਰਾ ਕਈ ਦਿਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕੋਈ ਚਾਲ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਪੱਤਰਾ ਵਾਚ ਗਏ। ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਜੰਗ ਜਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਫੌਜ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਜਲੰਧਰ, ਫਗਵਾੜੇ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਮਾਝਾ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ :-** ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਅਜ਼ਾਦੀ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ। ਦੁਆਬੇ ਵਾਕਰ ਏਥੇ ਵੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਟਾਏ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਮ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਇਬਰਤਨਾਮਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਝੇ ਤੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਾਲਸਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਥੇ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਠੇ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਵੱਲ ਫੇਰ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵੱਲ ਹੋਏ । ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਤੇ ਤਸੀਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਉਧਰੋਂ ਰਿਆੜਕੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਠਿਆਲੇ ਬੁਤਾਲੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲਾ ਜਾ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਦੂਣ, ਬਸੋਲੀ, ਪੜੋਲ ਆਦਿ ਜਾ ਮਾਰੇ । ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਗਨੇ ਉਪਰ ਖਾਲਸਈ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਧਰੋਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪਰਗਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਮਾਝਾ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੀਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ । ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਸਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਉਹ ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਕਿਥੇ ਟਲਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ? ਸੂਬੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਲ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ । ਸੂਬੇ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅੱਗੇ ਆਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰ ਈਦਗਾਹ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆ ਹੈਦਰੀ ਝੰਡਾ ਗੱਡਿਆ । ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਮੋਮਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜਹਾਦ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿੱਤਰੇ । ਜਹਾਦ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਉਠਿਆ । ਕਈ ਧਨਾਢ ਬਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉੱਘੇ ਬਖਤਾਵਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਜਹਾਦ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ। ਗਾਜ਼ੀ ਦਬਾ-ਦਬ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਯਾਅਲੀ' ਦੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁੰਜ ਉਠਿਆ । ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਹਾਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪਾਸਲੇ ਪਿੰਡ ਭਰਤ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚੇ ਗੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਭੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਏ । ਖਾਲਸਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਪਰ ਬੇਢਿਕੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮੌਤ ਵਿਹਾਜਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ । ਜਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਦਿਸਿਆ, ਤਾਂ ਗਾਜ਼ੀ ਲੱਗੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਢਣ ਤੇ ਮੱਥਿਆਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ । ਉਹ ਨਿਰਾਸ ਤੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ । ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਹਿਛ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਲੱਗੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢਣ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਤੇ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਭਰਤ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਿੰਘ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਡਟੇ ਸਨ । ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫੌਜ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਉਹੋ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਅਤੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ । ਕਈ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਗਾਜ਼ੀ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਲ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਤੂਤੀਆਂ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭੀਲੋਵਾਲ ਜਾ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਆ ਪੈਣਗੇ । ਉਹ ਬੇ-ਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸਲ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ । ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਰਾਤ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਟ-ਵੱਢ ਕਰ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ । ਤੁਰਕੀ ਲਸ਼ਕਰ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਦਲ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪੈ ਗਈ । ਜਿਹੜੇ ਬਚ ਸਕੇ, ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸੁਕਰ ਕਰਦੇ ਵਾਪਸ ਘਰੀਂ ਪੁੱਜੇ । ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤੇ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਤੇ ਨਾਜ਼ਮਾਂ, ਬਾੜੇ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਤ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰੋ ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਛਾਪਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਾੜੀ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਤੌਖਲੇ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ੮ ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਅਮਲੇ ਫੈਲੇ ਦੇ ਸਭ ਹਿੰਦੂ ਦਾੜੀਆਂ ਮੁਨਾ ਦੇਣ । ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਾ ਰਲੇ ਹੋਣ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਤ ਜੋ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ; ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਉ ਸਨ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ।

**ਲਾਡਵੇ ਅਤੇ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ :-** ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਫੌਜ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ । ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਮੁਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਮੈਵਾਤੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਥਾਨੇਸਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ । ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਘ ਪੁੱਜੇ।

ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ੨੫ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਲਾਡਵੇ ਪਾਸ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋਈ । ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੋੜ ਨਾ ਗਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਪਿਆ ।

## ਕਾਂਡ ੫

### ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ : ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਜੰਗ

**ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਭੈ :-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ । ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਕੰਬ ਉਠੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪ-ਹੁਦਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਅੰਤ ਆ ਪੁੱਜਾ ਪਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਧਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਇਲਾਕਾ ਮਾਰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਓਧਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਰਾਦਤ ਖਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਜਬ, ਮੁਗਲ-ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਗਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਖਾਲਸੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੂਬਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਮੁਲਕ ਆਸਫ ਦੌਲਾ ਅਸਦ ਖਾਂ ਡਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਇਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਜਿਹੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਟੱਬਰ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਓਟ ਬਚਾਅ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨੱਸ ਗਏ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 'ਮੈਲਕਮ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਦੱਖਣੋਂ ਨਾ ਮੁੜਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਦਲੀਲ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫਤਹਿ, ਗੰਗ-ਦੁਆਬ ਵਿਚਲੀ ਖਾਲਸਈ ਮੁਹਿੰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਈ : ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ । ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ੨੭ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਵਧ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ; ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕੱਤਕ ਸੰਮਤ ੧੭੬੭ ਵਿੱਚ ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਫਿਰ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਸੱਤੇ ਸੁਧਾਂ ਭੁੱਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਕੇ ਛੁੜਾ ਦਿਤੇ। ਪਰ ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਵਰਗਾ ਸਮਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ, ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ।

ਫੀਰੋਜ਼ ਖਾਂ ਮੈਵਾਤੀ ਨੇ ਫੱਟੜ ਤੇ ਮਰਨਾਊ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਟੰਗ ਦਿਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਗੱਡੇ ਭਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਭੇਜੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਕਰਨਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਿਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ।

ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੇਹੜੇ ਹਾਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਬਿਰਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਈਂ ਦੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਹੋ ਖੜੋਤੇ ਅਤੇ ਲਗੇ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ। ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸ਼ਮਸ ਖਾਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਝੇ, ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਅੱਤ ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਬਣੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਬੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲਦਾ, ਉਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

**ਸਢੌਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ :-** ਉਧਰੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਅਣਗਿਣਤ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਵੱਧ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਨੇਸਰ, ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜੁੜੇ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਏਥੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ ੪ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਸਢੌਰੇ ਪਾਸ ਡੇਰਾ ਲਾ ਬੈਠੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖਾਫੀ ਖਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਸੈਂ ਉਹ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫਕੀਰਾਂ ਜਿਹੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ਭੁਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇੰਨੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਉਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਾਰ ਜਾਵੇਗੀ।' ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇ-ਓੜਕੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਸੂਰਜ ਅਸਤਣ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਪਏ।

**ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਘੇਰਾ :-** ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਤੇ ਪਿਆਦਿਆਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਥਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਮੋਰਚੇ-ਬੰਦੀ ਅਜੇਹੀ ਪੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਹੀ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਦਰ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਰਸਦ ਦੀ ਖੁੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਦਾ ਸਖਤ ਘੇਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਜਾਂ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਸਦ ਮੁੱਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਮੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਜਦ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਵੈਰੀ



ਦਲ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ-ਵੱਢਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਨਿਕਲ ਜਾਈਏ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਇਕ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਮੁਜਬ ੧੦ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦਲ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ-ਵੱਢਦੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਨਾਹਣ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਪਹਾੜੀਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ੧੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ, ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੀ ਦੰਗ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ । ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਾੜੀਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਓ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਫੜਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਨਾਹਣ ਦੇ 'ਬਰਫਾਨੀ' ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਤਾਂ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ । ਉਹ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਜਬ ਨਾਹਣ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਭੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੬

## ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣਾ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਫੇਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਿਲਾਉਣ ਲਈ ਜਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਪੰਜ ਹਥਿਆਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ' ਝਟ-ਪਟ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਵਿੱਚ ਆ ਰਲੋ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੌਨਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ੧੨ ਦਸੰਬਰ (ਲੋਹਗੜ੍ਹੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ) ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰੱਤੀ ਭਰ ਦੇਰ ਜਾਂ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਸਿੱਖ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਏਥੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਆਪਣੇ ਨੇਮ ਮੁਜਬ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੋ ਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੋ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ । ਚੰਗੀ ਠੁਕ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਪਹਾੜੀਏ ਰਾਜਪੂਤ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਜੁਅਰਤ ਨਾ ਰਹੀ । ਉਹ ਝਟ ਸ਼ਰਨ ਆ ਪਏ । ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ

ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਲੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਚੰਬਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸਾਕ ਨਾਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕੇ। ਏਥੋਂ ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਲੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਹਿਤ ਵਧਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਤਹਿਤ ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਸਨ, ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ੪ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਪਾਸ ਜੰਗ ਹੋਇਆ। ਜੰਮੂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਤੇ ਰਾਏਪੁਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਜਾ ਮਾਰੇ। ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਤੇ ਰੁਸਤਮਦਿਲ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਥਾਵਾਂ ਖਾਲੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਲਾ-ਗੁੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਇਆ ਕਰਨ। ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਘੋੜ-ਮੰਡੀ-ਨਖਾਸ ਵਿੱਚ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਅੱਤ ਦੀ ਸਖਤੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਗੇੜ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇਹੜਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕਿਤੇ ਮਿਲੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ

ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਕੇ-ਵੱਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਫਿਰ ਡੋਂਡੀ ਪਿਟਵਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਦਿਸਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ ਮੁਨਾ ਲੈਣ। **ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦਾੜੀ ਨਹੀਂ ਮੁਨਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦਾੜੀ ਮੁਨਾ ਕੇ ਧਰਮੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਪਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।**

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ੧੮ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੨ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਖਤ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ।

ਤਖ਼ਤ ਬਾਰੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਝਗੜੇ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਬਾ-ਸੱਟ ਸਵੇਰੇ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਓਧਰੋਂ ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ ਨੂੰ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਫੌਜਦਾਰ ਥਾਪਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਮੂਜਬ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਸਵੇਰੇ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਦਾਲੇ ਆ ਹੋਏ। ਵੈਰੀ ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਸੀ। ਘੇਰਾ ਕਰੜਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਰਹੇ ਵੈਰੀ ਦਲ ਵਿਚਦੀ ਚੀਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਵਿੱਚ ਇਹ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ

ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਟਿਕੇ । ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਧੀ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ 'ਡੇਰਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ' ਹੈ । ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਜਿੱਤ ਬਦਲੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ, ਓਧਰੋਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਫਿਰ ਅੱਤ ਦੀ ਸਖਤੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪਿਆ । ਉਹ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਵਿੱਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੨

### ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚ ਅਖੀਰੀ ਟਾਕਰਾ

ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਿਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਨਿੱਤਰੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ, ਬਟਾਲਾ ਫਿਰ ਸਰ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਓਥੇ ਸਿੱਖ ਅਫਸਰ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਹਾ-ਲਾਖਾ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਝਾੜ ਪਾਈ ਕਿ ਤੂੰ ਇੰਨੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਿਉਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਣ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜੇ ਕਿ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ । ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹੀ । ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਟੋਚ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਜਸਰੋਟਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਧਰੁਵ ਦੇਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਦੇਵ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ ।

ਓਧਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਵਿਖਾਰ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉਸਾਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਅਜੇ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਈ । ਗੜ੍ਹੀ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਵੈਰੀ ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇ-ਓੜਕੀ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਮੂਜਬ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਵੇਰ ਤਾਂ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਹਾਰ ਖਾ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਵੈਰੀ ਦਲ ਦੀ ਬੇ-ਓੜਕੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੇਹੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਅੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡਣੀ ਪਈ । ਉਹ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਕਰਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਵੱਲ

ਨੂੰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਰ-ਕੁ-ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹਾਤੇ ਜਾ ਠਹਿਰੇ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਾਤੇ ਉਦਾਲੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ, ਇਕ ਖਾਈ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਦੀ ਇਕ ਨਹਿਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਖੇਡੇ ਜਾਂ ਚਿੱਕੜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਜੁ ਵੈਰੀ ਛੇਤੀ ਅਗਾਂਹ ਨਾ ਵਧ ਸਕਣ।

ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ (ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੭੧੫) ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ । ਘੇਰਾ ਇੰਨਾ ਸਖਤ ਸੀ ਕਿ ਘਾਹ ਦਾ ਤੀਲੂ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਦਾ ਦਾਣਾ ਤੀਕ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਇਬਰਤਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੇ ਹਾਲ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ੪੦ ਜਾਂ ੫੦ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਘਾਹ-ਪੱਠਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਮਿਲਵੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤੀਰਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੇ ਜਾਦੂ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਡਰ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਔਲਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਬਿਧਿ ਬਣਾਵੇ ਕਿ (ਬਾਬਾ) ਬੰਦਾ (ਸਿੰਘ) ਬਚ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਵੇ ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਸਿੰਘ ਕੱਚੀ ਜਿਹੀ ਗੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਸਨ ਬਾਹਰ ਬੇ-ਓੜਕੀ ਫੌਜ ਘੇਰਾ ਘੱਤੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ

ਸ਼ੈਆਂ ਵੀ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ । ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਔੜੇ ਸੁੱਤੇ ਨਾ, ਤੇ ਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਸ ਤੋਂ ਸਰ ਹੀ ਆਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਕਰੜਾ ਤੇ ਭੀੜਾ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀ ਲਾ ਕੇ ਰੁੱਖ ਵਢਾਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਊਠਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਪੇ ਢੁਆ ਕੇ ਹਾਤੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਬੀੜ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਣ । ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਘੇਰਾ ਏਨਾ ਸਖਤ ਤੇ ਭੀੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਰਕ ਹਾਤੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੀਕ ਅੱਪੜ ਗਏ, ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਟਾ ਦਾਣਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ । ਸਿੰਘ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਕੜਾਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ । ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੀ ਕਿ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਟ-ਵੱਢ ਕਰ ਕੇ ਵੈਰੀ-ਦਲ ਵਿਚ ਦੀ ਨਿਕਲ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੜ੍ਹੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਝਗੜਾ ਚੋਖਾ ਵਧ ਗਿਆ । ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਜਣਾ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ । ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਉ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਹ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਾਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਕਰਦਾ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰਲਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਜਾਂ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਪਰ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਅੰਨ-ਦਾਣਾ ਮੁੱਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਖੋਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਧਾ ਗਿਆ । ਜਦ ਬਾਲਣ ਭੀ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਇਹ ਮਾਸ ਕੱਚਾ ਹੀ ਖਾ ਲਿਆ ਕਰਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਮਰੋੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਏ । ਘਾਹ, ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਿੱਲ

ਵੀ ਖਾਧੀ ਗਈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਪੀਹ-ਪੀਹ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਖਾਫੀ ਖਾਂ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈਆਂ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਸ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਕਾਮਵਰ ਖਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੂਰੇ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਸਾਰੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਹੜੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕੀ।'

ਪਰ ਇਹ ਅਣਬਰੋਬਰੀ ਲੜਾਈ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਚਿਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਸਿੰਘ ਸੂਰਬੀਰ ਭੁੱਖ ਤੇ ਖੇਚਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਿੰਜਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਹਿਣਾ ਉਠਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੁੱਕਣ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੁਣ ਜੋਗੀ ਸਰੀਰਕ ਸਤਿਆ ਵੀ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚਲੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪਿੰਜਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਠਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ੭ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਭੰਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਨਿਰਬਲ ਹੋਏ ਸਾਥੀ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਜੂੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਵਰਿਆਮਗੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੂੜੇ ਨਰੜੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਚਾਕ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਕੱਟ ਕੇ ਨੌਜਿਆਂ, ਬਰਛਿਆਂ ਉਪਰ ਟੰਗੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੮

### ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਬਜ਼ਾਰੋ-ਬਜ਼ਾਰੀ ਕੱਢਿਆ, ਫੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੈਦ ਸਨ ਅਤੇ ਫੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਧੀ-ਸਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਪਰ ਅਜਿਹਾ ਛੱਪਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾ ਜਾਣ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਹੁੰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ, ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਜਰਾ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਧਰ ਕੇ ਕੱਸ ਕੇ ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਇਕ ਮੁਗਲ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਛੁਰਾ ਖੋਭ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ-ਕੜੀਆਂ, ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੱਚਰਾਂ ਤੇ ਖੋਤਿਆਂ ਉਪਰ ਬਿਠਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਖਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜ਼ਕਰੀਆਂ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਕੁਝ ਨੂੰ ਜੁੜ ਕੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢ ਕੇ ਨੌਜਿਆਂ ਉਪਰ ਟੰਗ ਲਏ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੪੦ ਅਤੇ ਨੌਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੦੦੦ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀਸਾਂ ਦੇ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਸੱਤ ਸੌ ਗੱਡੇ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲੂਸ ਬਣਾ ਕੇ ਜ਼ਕਰੀਆਂ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ-ਅੱਗੋਂ ਭਰਾਈ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰ ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਨੌਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਟੰਗੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ੨੪੦ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਸਨ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਤੇ ਮਗਰ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖੀ ਤੇ ਗੋਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨ-ਆਈਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਭ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਕੇ ਵਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਗ ੨੯ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਡੌਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਆਗਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੀਕ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੀਕ ਬੇਅੰਤ ਆਦਮੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੜੇ ਸਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਰੇ ਲੰਮੇ ਵਾਂਸਾਂ ਉਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਪਿਛਾਂਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵਾਂਸ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉਤੇ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲੀ

ਤੀਕ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਜੋ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਲ ਮਖੌਲ ਵਜੋਂ ਤਿੱਲੇ, ਗੋਟੇ ਵਾਲੇ ਕੀਮਤੀ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਪਾਸ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਮੁਗਲ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਥੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੋ-ਦੋ ਕਰ ਕੇ ਨਰੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਲਾਣੇ ਉਠਾਂ ਉੱਪਰ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਦੀਆਂ ਨੌਕਦਾਰ ਟੋਪੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਮਣਕੇ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ ਉਸ ਦੀ ਧੌਣ ਨਾਲ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਗਰ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਅਨਗਿਣਤ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਭ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਤੇ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਬਰਤਨਾਮੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮਿਰਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਰੀਸੀ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਨਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀ ਭੀੜ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਮੰਦਭਾਗੇ ਸਿੱਖ ਜੋ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਉਦਾਸੀ ਜਾਂ ਹੇਠੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਠਾਂ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਹਸੁੰ-ਹਸੁੰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ

ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੀਕ ਪੁਚਾਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਝਟ ਕੜਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੇ ਬਿਪਤਾ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ “ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਉਗੇ” ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਤਲ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਮਰਨੋਂ ਕਦੋਂ ਡਰੇ ਸਾਂ ਤੇ ਕਦ ਡਰਦੇ ਹਾਂ? ਜੇ ਅਸੀਂ ਡਰਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇੰਨੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਕਰ ਲੜਦੇ? ਅੰਨ ਦਾਣੇ ਦੀ ਖੁਰ੍ਹ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੱਥ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕ ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਹਾਰਿਆ, ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਡੋਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਮੌਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਚਾਅ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ।

ਜਦ ਇਹ ਜਲੂਸ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਫਰੁੱਖਸ਼ੀਅਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਿਊਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਖਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਦੇ ਹਰਮ (ਜਨਾਨਾ ਖਾਨੇ) ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬਰਾਹ ਖਾਂ ਕੋਤਵਾਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਓ।

੫ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਲਾਂ

ਵਿੱਚ ਖਲਿਹਾਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਉਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਡਰਾਵਿਆਂ ਤੇ ਲਾਲਚਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੇ ਹਸੁੰ-ਹਸੁੰ ਕਰਦਿਆਂ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਵਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ; ਉਹ ਸਭੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਬਰ ਤੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਆਈ ਝੱਲੀ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਰਤੀ ਭਰ ਭੈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ। ਉਹ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ‘ਮੁਕਤ’ ਜਾਂ ‘ਅਜ਼ਾਦੀ-ਦਾਤਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ‘ਮੁਕਤ ਮਿੱਤਰ’, ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਰ।

ਇਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ “ਸਿਆਰੁਲ ਮੁਤਾਖਰੀਨ” ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਪਰ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਤਲ ਸਮੇਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੱਕੇ ਤੇ ਅਡੋਲ ਹੀ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਮਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲ ਬਾਰੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਝਗੜਦੇ ਸਨ, ਹਰ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵੀਂ।’

ਤਾਰੀਖ-ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਗੱਭਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਚਾਅ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

‘ਜਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਥੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੱਭਰੂ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਅਜੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ ਆਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਆਏ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰੌਂਦੀ ਪਿੱਟਦੀ ਦਿੱਲੀ ਆਈ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, ‘ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮਤ ! ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੈਦੀ ਸੀ, ਵੇਖੋ, ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਵੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਥੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।’

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਇਹ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕੋਤਵਾਲ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਜਾਹ। ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀਹਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਦੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ। ਛੇਤੀ ਕਰੋ ! ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਤੋਰ ਦਿਓ। ਦੇਰੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਕਤਲ ਦੀ ਥਾਂ ’ਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂ-ਬਰੂ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬੁੱਚੜ-ਪੁਣੇ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸੱਤ ਦਿਨ ਤੀਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਗੱਡਿਆਂ ਉਪਰ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੯

## ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਇਸ ਕਤਲਿਆਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਤੀਕ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਣ। ਪਰ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ੯ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੭੧੬ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੨੬ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਫਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਜੋ ਕੁਤਬ ਮਿਨਾਰ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਵੋ ਜਾਂ ਮੌਤ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਸਹਿਤ ਨਿਬਾਹਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ ਮਸੂਮ ਬੱਚਾ, ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਘੜੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ’ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੇ ਉਸ ਮਸੂਮ ਦੇ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤੜਪਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤੁੰਨਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਜਰੀ ਗਏ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਤਮਾਦੁਲ ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਨੇ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜੇਰਾ ਤੇ ਸਿਦਕ



ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਪਰ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ,

“ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਿਆਣਪ, ਸਾਉਂਪਣੇ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਵਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਬਿਪਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਫਸਾਇਆ ?”

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਨ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਹਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ :

“ਜਦ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦੀ ਹੱਦੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦਾਂ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਡੰਡਣ ਲਈ ਰੱਬ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਆਫਤ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਰੜਾਈ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ।”

ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ:

‘ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ? ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਭੰਗ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਹੈ।’

ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਕੱਢੀ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੀ, ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਪੈਰ ਵੱਢੇ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਤੱਤੇ ਲਾਲ ਜੰਬੂਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚਿਆ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਕੱਟੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਪੂਰਨ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਹਿਤ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜੁਰੀ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਤਿਆਗੀ, ਪਰਮਵੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ‘ਬੰਦੇ’ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕੀਤੀ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ :-

(੧) ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਦੇਸੀ ਜਾਬਰ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਸਖਤੀਆਂ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ੧੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਿਲਣ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਉਪਰ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਡਾਢੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਤੀਰਾ ਐਸਾ ਹੀ ਰਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਨ ਜਾਂ ਫਿਰਕੂ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਬਰ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਬਰ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਯੁਧ ਜਾਂ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਈਆਂ। ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਥਾਨਕ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਓਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਬਰ-ਨਵੀਸ (ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ) ਨੇ ਆਪਣੀ ੨੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੭੧੧ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੧੧ ਤੀਕ ਕਲਾਨੌਰ ਰਹੇ । ਇਥੇ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗੇ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਖਰਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਬਾਂਗ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰਨ ਖੁਲ੍ਹ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਬਾਂਗ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

(੨) ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਥੋੜ-ਚਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਣਾ ੨੬ ਨਵੰਬਰ ੧੭੦੯ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮਈ ਸੰਨ ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਜਿੱਤੀ ਸੀ । ਉਹ ੭ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੧੫ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਗੱਲ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸਮਾਂ ਮਸਾਂ ਛੇ-ਕੁ ਸਾਲ ਸੀ ਪਰ ਇੰਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਅਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਜਾਬਰ ਹਕੂਮਤ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਓਨੀ ਫੌਜ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸਮਿਆਨ, ਜਿੰਨਾਂ ਮੁਗਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸੀ । ਦੂਜੇ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲੇ । ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖੱਸੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੀ ਰਲਣਾ ਸੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ । ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖ

ਹੀ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹੋਰ ਹੱਥ ਵਿੱਖਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ ।

(੩) ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਖਾਲਸਈ ਰਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਈ ਸਿੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਵੀ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਥੇਦਾਰ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ।

\* \* \*

ਸੈਂਚੀ ਤੀਜੀ  
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ  
(ਸੰਨ ੧੭੮੦ ਤੋਂ ੧੮੩੯)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

{ਸੰਨ ੧੭੮੦ ਤੋਂ ੧੮੩੯}

**ਜਨਮ-** ੨ ਮੱਘਰ, ਸੰਮਤ ੧੮੩੭; ਮੁਤਾਬਕ ੧੩ ਨਵੰਬਰ  
ਸੰਨ ੧੭੮੦, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ।

**ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ-** ਪਿਤਾ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ੁੱਕਰਚੱਕੀਆ ।  
ਮਾਤਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ।

**ਵਿਆਹ-** (੧) ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ  
ਤੇ ਕੰਵਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ।

(੨) ਮਹਾਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ) ਨਕਈ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ  
ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ।

(੩) ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ  
ਹੋਏ ।

(੪) ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ  
ਹੋਇਆ ।

(੫) ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ  
ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ।

**ਉਲਾਦ-** (੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ । (੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ।

(੩) ਕੰਵਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ । (੪) ਕੰਵਰ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ।

(੫) ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ । (੬) ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ।

(੭) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ।

**ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ-**

ਹਾੜ ਸੁਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੮੫੬ (੭ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੭੯੯)

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਦਵੀ-** (੧) ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੫੮ (੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੮੦੧)।

**ਜੰਗ ਤੇ ਜਿੱਤਾਂ-** ਕਸੂਰ (ਸੰਨ ੧੮੦੧, ੧੮੦੭) ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸੰਨ ੧੮੦੨), ਝੰਗ (੧੮੦੩) ।

ਮੁਲਤਾਨ (ਸੰਨ ੧੮੦੩, ੧੮੧੦, ੧੮੧੭-੧੮) ।

ਕਾਂਗੜਾ (ਸੰਨ ੧੮੦੯) ।

ਅਟਕ ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਪੁਰ (ਸੰਨ ੧੮੧੩) ।

ਕਸ਼ਮੀਰ (ਸੰਨ ੧੮੧੪, ੧੮੧੯) ।

ਪਸ਼ੋਰ (ਸੰਨ ੧੮੧੮, ੧੮੨੩-੨੪, ੧੮੨੭, ੧੮੩੪)।

ਹਜਾਰਾ (ਸੰਨ ੧੮੨੦) ।

ਮਨਕੇਰਾ (ਸੰਨ ੧੮੨੧) ।

ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ (ਸੰਨ ੧੮੨੪) ।

ਜਮਰੋਦ (ਸੰਨ ੧੮੩੭) ।

**ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀ-** ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੦੯

ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਨਟਿੰਗ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ- ਰੋਪੜ ੨੬-੨੭

ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੮੩੧ ।

**ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਬੇ-** ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਸ਼ੋਰ ।

**ਦਿਹਾਂਤ-** ੧੫ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੯੬ (੨੭ ਜੂਨ, ੧੮੩੯) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੧

### ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

#### ਬਾਲਪਨ, ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਉਲਾਦ

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਜਾਬਰੀ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਆ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਜਰਵਾਣੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟੀ-ਪੁੱਟੀ ਤੇ ਮਿੱਧੀ-ਮਧੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਰਾਜਰੌਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭੰਨ ਕੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ' ਵਾਲੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇਥੇ ਅਮਨ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਜਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ, ਮਹਾਂ-ਦਾਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੮੦ {੨ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੮੩੭} ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸੀ । ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਈ ਮਲਵੈਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

**ਆਪ ਦੇ ਵਡੱਕੇ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਡੱਕੇ ਬੜੇ ਸੂਰਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸਦਕਾ ਖਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਤੇ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚੋਖੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਹ ਮਿਸਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੜਦਾਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ

ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਬਣ ਕੇ ਕਈ ਧਰਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ੪੦ ਫੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੭੧੬ (ਸੰਮਤ ੧੭੭੩) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਸਰਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਲਾਦ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਦੇ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੜੇ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਬਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਈ ਜੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੰਨ ੧੭੫੩ (ਸੰਮਤ ੧੮੦੯) ਵਿੱਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦਾ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੭੨੧ (ਸੰਮਤ ੧੭੭੮) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਬੜੇ ਦਲੇਰ, ਸੂਰਬੀਰ, ਯੋਧੇ, ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਾਅਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਖੱਟੀ। ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੋਖਾ ਇਲਾਕਾ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੭੭੪ (ਸੰਮਤ ੧੮੩੧) ਵਿੱਚ ਇਕ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਫਟਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ

ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੭੬੦ (ਸੰਮਤ ੧੮੧੭) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਮਹਾਂ ੧੪ ਕੁ ਸਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਯੁਧ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਚੋਖਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲਿਆ। ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪਣੇ ੧੨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਸੰਨ ੧੭੯੨ (ਸੰਮਤ ੧੮੪੯) ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਬਾਲਪਨ :-** ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੭੮੦ (੨ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੮੩੭) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਿਲੀ ਜਦ ਉਹ ਇਕ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ। ਇਹੋ ਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ, ਤਾਰੀ, ਸ਼ਸਤਰ-ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦਾ ਵੀ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਥੱਕਣ ਅੱਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਤਲਵਾਰ ਅਜਿਹੀ

ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਕ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਠਾਣ ਨੇ ਅਚਨਚੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਆ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਸਾਂ ੧੦ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰੱਤੀ ਭਰ ਨਾ ਘਾਬਰੇ ਤੇ ਨਾ ਡਰੇ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਇਕੋ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪਠਾਣ ਦਾ ਗਾਟਾ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਰਤਵ ਵੇਖ ਕੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਇਕ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਝਟ-ਪਟ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਗੁਜਰਾ ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹਿਆ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਕਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਵਧਾਵੇਗਾ।

**ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ :-** ਪਿਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਈ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ ੧੮੫੫ (ਸੰਨ ੧੭੯੮) ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਠਾਰਾਂ

ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ।

ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਸ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ, ਜੋ ਕਨੂਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਧੀ ਮਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਮਤ ੧੮੫੨ (ਸੰਨ ੧੭੯੫) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ।

**ਵਿਆਹ ਤੇ ਔਲਾਦ :-** (੧) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਸੰਮਤ ੧੮੫੨ (ਸੰਨ ੧੭੯੫) ਵਿੱਚ ਕਨੂਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਅਤੇ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਮਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਬਟਾਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੮੭੦ (ਸੰਨ ੧੮੧੩) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

(੨) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ: ਰਣ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਰਈਸ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੮੫੫ (ਸੰਨ ੧੭੯੮) ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ (ਪੇਕਾ) ਨਾਂ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸੀ; ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਕੈਣ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ (ਸੰਨ ੧੮੧੮) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

(੩) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਪਿੰਡ ਚਾੜ੍ਹੂ ਜਿਲ੍ਹਾਂ

ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ: ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਜੱਟ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਨਾਰ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੮੬੧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ੧੯੨੦ (ਸੰਨ ੧੮੬੩) ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(੪) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੌਥਾ ਵਿਆਹ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੮੬੮ (ਸੰਨ ੧੮੧੧) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

(੫) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਾਦੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ (ਸੰਨ ੧੮੪੩) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੨

### ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

**ਸੁਫਨੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ :-** ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਹੇਠ ਸੀ, ਜੋ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਧੜੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਹੋ ਕੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ-ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸੂਰ ਆਦਿ ਪਰਦੇਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀ ਲੜਾਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਾ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਫੁੱਟ ਤੇ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਅਮਨ, ਏਕਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਸ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਪੁੱਜਾ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਿਆ ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਅਜੇਹਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।

**ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ :-** ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਸੰਮਤ ੧੮੪੦ (ਸੰਨ ੧੭੮੩) ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਧਾਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਸੰਮਤ ੧੮੪੪ (ਸੰਨ ੧੭੮੧) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਮਤ ੧੮੪੫ (ਸੰਨ ੧੭੮੮) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਘਰੋਗੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਵਿਗੜਨ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆ ਸਕਿਆ। ਤੀਜਾ ਹਮਲਾ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੫੩ (ਸੰਨ ੧੭੯੬) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਵੋ। ਅੱਗੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਜਿਥੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਥੇ ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਸੰਮਤ ੧੮੫੫ (ਸੰਨ ੧੭੯੮) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲੜਦਾ-ਭਿੜਦਾ ਲਾਹੌਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡੇਰੇ ਲਾ ਬੈਠਾ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਨਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ, ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਏ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਤੰਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤੰਗ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਇਕ ਸੁਆਦਲਾ ਵਾਕਿਆ ਦੱਸਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਿੰਨਾ ਦਲੇਰ ਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ

ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਬੁਰਜ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਫੇਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਜ ਕੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

“ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੋਤਰਿਆ, ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ

ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਈ। ਆ ਨਿਕਲ ਜੇ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਈ ਤੇ!”

ਇਹ ਲਲਕਾਰਾ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵੇਰ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਮਾਨ ਅੱਗੋਂ ਕੁਸਕਿਆ ਵੀ ਨਾ। ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਉਹ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

**ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ :-** ਸ਼ਾਹਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਉਪਰ ਫੇਰ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ, ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਬੜੀ ਔਖੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਧਾਰ ਲਈ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਆਫਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਭਾ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਸੁਖ ਤੇ ਅਮਨ ਸਹਿਤ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪੈਣ। ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਸੁਖੀ ਵਸੇ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਵੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ- ਹਕੀਮ ਹਾਕਮ ਰਾਇ, ਮਹਿਰ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਚਾਕਰ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਤਾਹਰ, ਮੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ



ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੇਨਤੀ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਹ ਕੁਝ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਇਤਬਾਰੀ ਬੰਦੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ, ਲਾਹੌਰ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਪਾਸ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਬਣਾਲੇ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਲਾਹੌਰ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦੋਹੇਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲੋਂ ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ-ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵੜ ਬੈਠਾ। ਉਧਰੋਂ ਮਹਿਰ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੭ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੭੯੯ (ਹਾੜ ਸੁਦੀ ੫. ਸੰਮਤ ੧੮੫੬) ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਜਗਾਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਜਾਂ ਖਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਠੀਕ

ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪਏ। ਉਥੇ ਅਮਨ ਭਰਪੂਰ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਜਾ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਆਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਜਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਦੋਹੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਅਤੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨਿਜਾਮ ਦੀਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਮੁੜ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਸੀਨ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਜਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

**ਜੰਮੂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ :-** ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੀਰੋਵਾਲ ਅਤੇ ਨਾਰੋਵਾਲ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਕੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਆਉਂਦੀ ਵੇਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਦਿਲਵਾਰ ਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਯੂਸਫ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਫੇ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।

## ਕਾਂਡ ੩

## ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ, ਕਸੂਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਧੀਨ

**'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਪਦਵੀ :-** ਸੰਮਤ ੧੮੫੮ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ (੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੦੧) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ, ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਮੁਖੀਏ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਮੂਜਬ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ- ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ । ਸਭ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੂਜਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਅਤੇ ਹੇਠ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਢਾਲੇ ਗਏ । ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ' ਰੱਖਿਆ । ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਛਪਵਾਏ । ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਜਿੰਨੇ ਸਿੱਕੇ ਢਾਲੇ ਗਏ, ਉਹ ਸਭੇ ਹੀ ਦਾਨ, (ਖਰੀਤ) ਵਜੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ।

**ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ :-** ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ । ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮਹੱਲੇ ਲਈ ਚੌਧਰੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਰ੍ਹਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ

ਨੂਰ ਦੀਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੈਦੁਲਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਮੁਫਤੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰੈਤੀ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ ਹਕੀਮ ਫਕੀਰ ਨੂਰਦੀਨ ਦੇ ਸਪੁੱਰਦ ਹੋਇਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਸਕੂਲਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਝਗੜੇ ਹੀ ਨਿਬੇੜਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸਾਂਝੇ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ । ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਦਸਤੂਰ ਜਾਂ ਨੇਮ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜ-ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਪਰਜਾ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖੇ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

**ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਚੌਖਾ ਕਠਨ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮੱਧ ਪੰਜਾਬ, ਮੈਣ ਦੁਆਬਾ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੀ ਈਰਖਾਲੂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ । ਕਸੂਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ, ਬੰਨੂ, ਕੋਹਾਟ, ਟਾਂਕ, ਅਟਕ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਨ । ਜੰਮੂ ਕਾਂਗੜਾ,

ਮੰਡੀ ਸੁਕੇਤ, ਬਸੋਲੀ, ਕੁਲੂ ਆਦਿਕ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਪਾਸ ਸਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕੱਠਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ, ਭਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

**ਏਕਤਾ ਲਈ ਯਤਨ :-** ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਟਿਕਾਣੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮੱਲ ਰੱਖੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੦੨ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚਲਾ ਵਿਰੋਧ ਮਿਟਾਇਆ। ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਤੇ ਨਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੰਢ ਲਈ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੫੯ (ਸੰਨ ੧੮੦੨) ਵਿੱਚ ਪੱਗ ਵਟਾਈ ਅਤੇ ਭਰੱਪਣ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਨਾਭੇ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਖਤਮ ਕਰਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ। ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢਣ ਤੇ ਪਕਿਆਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੜੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਵਧਦੇ-ਫੁਲਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ

ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਗਵਾੜਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਿੰਡੀ-ਪੁੰਡੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਸਿੱਖ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ।

**ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ :-** ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਲਿਆ ਕੇ, ਇਥੇ ਅਮਨ-ਭਰਪੂਰ, ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਹੇਠਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ।

**ਕਸੂਰ :-** ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸੂਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਖਰਾਬੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗੀ ਆਦਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੫੮ (ਸੰਨ ੧੮੦੧) ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਕੇ ਟਕੇ ਭਰਨੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤੇ।

ਪਰ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਦਿਲੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਨਯੋਟ ਵੱਲ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫਿਰ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਨਜ਼ਾਮਦੀਨ ਨੇ ਫਿਰ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਖੁਲ੍ਹ-

ਦਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ।

ਨਵਾਬ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ (ਸੰਨ ੧੮੦੨) ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਕੁਤਬ ਦੀਨ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਏ ਦਿਨ ਖੜਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਜੀਆ ਸਦਾ ਲਈ ਨਿਬੇੜਿਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕਸੂਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਸੂਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਨਵਾਬ ਕੁਤਬ ਦੀਨ ਨੱਠਾ ਜਾਂਦਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ 'ਮਮਦੋਟ' ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਆਮਦਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੦ (ਸੰਨ ੧੮੦੩) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਝੰਗ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਏ ।

**ਮੁਲਤਾਨ :-** ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੬੦ (ਸੰਨ ੧੮੦੩) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਕੇਂਦਰ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਜਦ ਨਵਾਬ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬਣੇ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬ ਦੀਨ ਨੇ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਜਹਾਦ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ । ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਝੱਟ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੪

## ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ

**ਹੁਲਕਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੇ ਆਉਣਾ :-** ਸੰਨ ੧੮੦੫ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਜਸਵੰਤ ਰਾਉ ਹੁਲਕਰ, ਇੰਦੌਰ ਦਾ ਮਰਹੱਟਾ ਰਾਜਾ, ਪਨਾਹ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਭਾਲ 'ਚ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆਏ । ਹੁਲਕਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਹੁਲਕਰ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਦੱਸਾਂਗਾ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਲਕਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ-ਸਫਾਈ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ । ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਨਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿੱਖੀ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਝੱਟ ਮੰਨ ਲਈ। ਹੁਲਕਰ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜੀਨਾਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

**ਰਾਜਾ ਕਾਂਗੜਾ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ :-** ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਨਾਭਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਝਗੜਾ ਨਿਬੇੜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮਿਲਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਨੇ ਸਾਡਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਧੀਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਰੱਖਿਆ

ਕਰੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵੱਲ ਤੁਰੇ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਲੜਨੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਨੱਸ ਗਿਆ।

**ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ :-** ਸੰਮਤ ੧੮੬੪ (ਸੰਨ ੧੮੦੭) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ, ਜਸਰੋਟਾ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ।

**ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰਲੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ :-** ਹੁਣ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਸਿੱਖ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡੱਲੇਵਾਲੇ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੫ (ਸੰਨ ੧੮੦੮) ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਮਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੇ ਥਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਨਾ ਬੋਲ ਦੇਣ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ

ਕੁਝ ਚਿਰ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢ ਕੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ (ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ) ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਟਕਾਫ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੈਟਕਾਫ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਟਕਾਫ ਨੂੰ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚਲੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਡਰ ਭਾਸ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗੋਰਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਤੇ ਰੁਹਬ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ।

ਉਧਰੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਟ ਗਿਆ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਰ ਭੇਜੀ ਜੋ ਬੁੜੀਏ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਟਿਕੀ।

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਫੌਜ ਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਫਿਲੋਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ

ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਆ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ।

ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਸਖਤ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਜੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਅਜੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵੀ ਸਾਡੇ ਚੋਖੇ ਵੈਰੀ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਅਸਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਛੇੜ ਲਈ, ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

**ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀ :-** ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸੈਟਕਾਫ ਨਵਾਂ ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਸਨ। ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੦੯ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ (ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ) ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਹੋਏ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਸਨ:

*“ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਦੋਸਤੀ ਰਹੇਗੀ । ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇਗੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਉਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ।”*

ਇਸ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਪੈ ਗਈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ ਵਕੀਲ, ਜਾਂ ਦੂਤ ਨੀਅਤ ਹੋ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ।

**ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਰ :-** ਇਸ ਸੰਧੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ

ਬਹੁ-ਪੱਖਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਵੱਲ ਵਧਣੋਂ ਰੁਕ ਗਿਆ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਗ ਜਾਂ ਫਟਕੜੀ ਲੱਗਣੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਏ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿੱਖ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਕਰ ਕੇ ਤਕੜੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਹੁਣ ਉਹ ਪੱਛਮ ਤੇ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤਣ ਵੱਲ ਬੇ-ਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

ਪਰ ਇਸ ਸੰਧੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਝੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ, ਪਕਿਆਉਣ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਟ ਨੂੰ ਗਿਣ-ਮਿਥ ਕੇ ਵਧਾਇਆ ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੫

## ਕਾਂਗੜੇ ਅਤੇ ਅਟਕ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ : ਕੋਹਨੂਰ

**ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆਈ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚਲੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਫਲੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਫੇਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜਿਆ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਫੇਰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਡਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕ-ਤੋੜਵੀਂ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ੨੪ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੦੯ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਨੇਪਾਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਤ ਦੀ ਛੇੜਖਾਨੀ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਧਰ ਦੇ ਨਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੰਬਾ, ਨੂਰਪੁਰ, ਕੋਟਲਾ, ਸ਼ਾਹਪੁਰਾ, ਗੁਲੇਰ, ਕਾਹਲੂਰ, ਮੰਡੀ, ਸੁਕੋਤ ਅਤੇ ਕੁਲੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਟਕੇ ਤਾਰੇ।

**ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ :-** ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਭੇਰਾ, ਮਿਆਣੀ, ਖੁਸ਼ਾਬ, ਸਾਹੀਵਾਲ, ਜੰਮੂ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਏ। ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੧੦ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ।

ਉਥੋਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰਕੇ ਟਕੇ ਭਰਨੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਕੁਝ ਆਕੜ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਲਿਆ। ਨਵਾਬ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਫੇਰ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਲਈ ਅਧੀਨ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਸਕਾ, ਹਲੇਵਾਲ, ਕਟਾਸ ਤੇ ਖਿਉੜਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ। ਮਗਰੋਂ ਜਿਹਲਮੋਂ ਪਾਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੰਗਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਸਰ ਕੀਤੇ।

**ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਤੇ ਕੋਹਨੂਰ :-** ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਹਰਾ ਕੇ ਦੇਸੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਨੱਠ ਕੇ ਪਨਾਹ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਦੇ ਪਾਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਲੈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਜੇ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰ ਲਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਕਾਬਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਚਹੁੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸੱਦ ਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ

ਲਈ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ।

ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬੁ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਗੋਦੜ ਮੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਗਏ ।

ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਫਿਕਰ ਹੋਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵਫਾ ਬੇਗਮ ਨੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆਉਣ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਮੰਨ ਗਏ ।

ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ ਗਈ । ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਆ ਮਿਲੀ । ਡਟਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਰ ਗਿਆ । ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਈਰਖਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ।

ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਇਆ । ਸ਼ਾਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਝੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਕੰਧਾਰ ਵਿੱਚ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ । ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ

ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ । ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੭੦ (ਜੂਨ ੧੮੧੩) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

**ਅਟਕ ਦੀ ਜਿੱਤ :-** ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਰਾਜ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ, ਰਾਖੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਜੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗੋਹ-ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਾਂਗੇ । ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰਲਾ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੱਛਮੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਲਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਸੰਮਤ ੧੮੭੦ (ਸੰਨ ੧੮੧੩) ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਅਟਕ ਵੱਲ ਤੋਰੀ ਗਈ ।

ਜਦੋਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ । ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੱਲ ਲਿਆ । ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਪਠਾਣੀ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ । ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਪਾਸ ਬੜੀ ਖੂਨੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਘਾਬਰ ਕੇ ਨੱਸ ਉੱਠੀ । ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਚੋਖੀ ਦੂਰ ਤੀਕ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ।



ਬੁਰਹਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਮਖੱਡ ਤੇ ਅਟਕ ਪਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਹ ਜਿੱਤ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਸੀ । ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ । ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਗੇ ਬੇ-ਰੋਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆ ਲੁੱਟਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਹਉਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੬

### ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

**ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ :-** ਸੰਮਤ ੧੮੭੧ (ਸੰਨ ੧੮੧੪) ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗਏ । ਬਹਿਰਾਮ ਗਲੇ ਦੇ ਪਾਸ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਅਮਾਦਪੁਰ ਤੇ ਹਮੀਰਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਠਾਣੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਘਮਸਾਨ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ।

ਬਰਸਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵੱਲ ਵਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਬੈਠੀ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫੇ ਭੇਜੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਖਤਮ ਹੋਈ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਫਤਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ।

**ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੋਧ :-** ਸੰਨ ੧੮੧੪ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਜੌਰੀ ਭਿੰਬਰ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਕੜ ਬੈਠੇ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਰਾਜੌਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡਟ ਬੈਠਾ । ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਹਾਥੀਆਂ ਉਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਤੋਪਾਂ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ । ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੰਬਰ ਵੀ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ ਨੂਰਪੁਰ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮਗਰੋਂ ਰਾਜੇ ਜਸਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ।

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਮੁਸਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੭੩ (ਸੰਨ ੧੮੧੬) ਦੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹਜਾਦੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ।

**ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ :-** ਅਗਲੇ ਸਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਮਤ ੧੮੭੪ (ਸੰਨ ੧੮੧੭) ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਾ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕੀਤੇ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਪਠਨ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜੱਗ ਤੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰੀ ਨਾ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਲੀਘ ਉਦਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ।

“ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ! ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣ।”

ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਅਟਾਰੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ।

**ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ :-** ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ

ਨੇ ਟਕੇ ਭਰਨੇ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਟਾਲ-ਮਟੋਲੇ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੭੪ (ਸੰਨ ੧੮੧੭) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੀ ਘੋਸ਼-ਘੋਸ਼ ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਓਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਜ਼ੀ ਇਹ ਜਹਾਦ (ਇਸਲਾਮੀ ਜੰਗ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਸ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਹਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸੀਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੰਧ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੋੜ ਘੱਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਟਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਿਖਾਰੀ, ਗੁਲਾਮ ਜੈਲਾਨੀ, ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਵਾਕਿਆ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ; “ਜਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਕ ਤੋਪ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਾ ਰਹੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੋਲੇ ਹੋਰ ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਜੇ ! ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰੋ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੋਈ ਜਵਾਨ ਪਹੀਏ ਦੇ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਡਾਹਵੇ।’” ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਏ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਢਾ ਡਾਹੁਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਵਾਰੀ-

ਵਾਰੀ ਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ ਗਏ । ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਰ ਹੀ ਇਕ ਜਵਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ । ਦਸ-ਕੁ ਗੋਲੇ ਚੱਲ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਘੇਰਾ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਇਹ ਜੰਗ ਬੜੀ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਈ । ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤ ਤੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰ, ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੧੧ ਸੰਮਤ ੧੮੭੪ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਜੀਉਂਦੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਕਰ ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੭

### ਪਸ਼ੌਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

**ਪਸ਼ੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਸੀ ਕਿ ਕੀਕੁਰ ਪਛਮੋਤਰ ਵੱਲੋਂ ਪਠਾਣ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਖਾਉਣੇ ਹਨ । ਅਟਕ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਕੀਤੀ । ਪਸ਼ੌਰ, ਕਾਬਲ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੮੭੫ (ਸੰਨ ੧੮੧੮) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ । ਰੁਹਤਾਸ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹੁਜ਼ਰੇ ਪਹੁੰਚੇ । ਦਰਿਆ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦਸਤਾ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ । ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ । ਉਹ ਸੱਤ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਖੈਰਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਸ਼ਹਿ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦ ਸਿੱਖ ਗੋਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਭੁੰਨ ਘੱਤਿਆ ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ (ਝਨਾ) ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਮਲਾਹ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਕਿਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ: “ਅਟਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅਟਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਟਕ ਹੈ, ਝਕ-

ਝਕਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਟਕ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਟਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਾਥੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਹਾਥੀ ਖਲਿਹਾਰ ਕੇ ਡਟ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਠਿੱਲ੍ਹਾ ਪਈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਗਲੇ ਪਾਰ ਪੁੱਜ ਗਈ।

ਅੱਗੇ ਪਠਾਣ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਬੜੇ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਜੋਧਿਆਂ ਨੇ ਖੂਬ ਤੇਗ ਵਾਹੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਜੌਹਰ ਵਿਖਏ ਕਿ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁੱਟ ਗਏ, ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਹ ਦਾ ਬੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅਗਾਂਹ ਪਸ਼ੋਰ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਸ਼ੋਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਤੁਰਤ ਜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਹਾਂਦਾਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਅਟਕ ਆ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਸ਼ੋਰੋਂ ਵਾਪਸੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਪਸ਼ੋਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਖਰਾਜ ਤਾਰਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਸ਼ੋਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ੧੪ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪਛਮੋਤਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਆਉਂਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਘਰੀਂ ਜਾ ਪਵਾਏ।

ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਨੰਗਪਾਲ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੀਹ ਹੀ ਝੇ ਗਈ। ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਪਛਮੋਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਧਾੜਾਂ, ਪਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਜੰਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੀਆਂ, ਲਿਤਾੜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਨੱਢਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਹਿੱਕ ਖੜਦੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਭੇਡਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਕੋਂਹਦੇ ਰਹੇ ਹੋ ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ੇਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗਿੱਚੀਆਂ ਨੱਪ ਕੇ ਤੋਂ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਯੋਗੇ ਤੇਗ ਤੇ ਧਨੀ, ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਜੀਕੁਰ ਕਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਪਛਮੋਤਰ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਤਰਹਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਲੂਏ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤਰਹਕਣ ਤੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਵੱਡੇ ਫਖਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਪਰ ਜੋ ਆਪਣਾ ਭੈ ਪਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਜਾਂ ਜਬਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹੂ-ਬਲ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਵਿਖਾ ਕੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਹਦਾਇਤ

ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਸੈਨਕ ਬੇ-ਹਥਿਆਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਨਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮਾਨ ਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ।

**ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ :-** ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਜੇ ਪਠਾਣੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਮੁਜਬ ਇਥੋਂ ਵੀ ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਕੱਢ ਕੇ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗੱਡਿਆ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਬਾਰ ਖਾਂ, ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਬੇ-ਰਹਿਮ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਖਾਸ ਸਖਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਵੀ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਲ ਮੰਤਰੀ ਪੰਡਤ ਬੀਰ ਦੇਵ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰੁਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਓਟ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਬੀਰ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚਲੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੭੬ (ਸੰਨ ੧੮੧੯) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਅਗਾਂਹ ਗਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੀਜ਼-ਵਸਤੂ ਪੁਚਾਈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਉਧਰ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ਰਾਜੌਰੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਗਰ ਖਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਰਹੀਮੁੱਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੌਰੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਬਹਿਰਾਮ ਗਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਏਥੇ ਸੁਪੀਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਪੁਣਛ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਬਰਦਸਤ ਖਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਕੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਅੱਗੋਂ ਜਬਾਰ ਖਾਂ ਵੀ ਪਠਾਣੀ ਦਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੭੬ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ। ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਇਆ। ਤੇਗਾਂ ਬਿਜਲੀ ਵਾਕੁਰ ਲਿਸ਼ਕੀਆਂ, ਸਿੰਘ ਸੂਰਬੀਰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਕੁਰ ਗੱਜੇ। ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲੱਥੇ। ਜਬਰ ਖਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਰਣ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ੨੨ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੭੬ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰੀਨਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਤੰਗੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੋ, ਐਸਾ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ, ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੜਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਟਿਕਾਏ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਏ।

ਗਰੀਬਾਂ ਗੁਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਹੇਠ ਉੱਪਰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਪਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖਾਸ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਣ ਅਨਾਜ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸੂਬਾ ਕੁਝ ਵਿੱਲਾ-ਮੱਠਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੮

## ਹਜ਼ਾਰਾ, ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

**ਚਨਯੋਟ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ :-** ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਨਯੋਟ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ ਤੇ ਚਨਯੋਟ ਗਏ, ਮਗਰੋਂ ਬੇੜੀ ਰਹੀ ਚਨਾਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਗਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ, ਔਕੜਾਂ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੌਕੇ ਉੱਪਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਕਲੀਫ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੋਰੀਏ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਨਤਾ ਤੰਗ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਸੂਬਾ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

**ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ :-** ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜ਼ਮਾਨ ਖਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਜਥੇਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਫੌਜ ਭੇਜੀ, ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਮਾਨ ਖਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

**ਹਜ਼ਾਰਾ ਮਾਰਿਆ :-** ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ; ਪਰ

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਪਠਾਣ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੨੦ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਵੀ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਪਠਾਣ ਵੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਨੌਜਵਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਇਕ ਪਠਾਣੀ ਦਸਤੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ। ਪਠਾਣ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ।

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਕੀ ਸਰਦਾਰ ਹੁਣ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

**ਮਨਕੇਰਾ ਤੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਇਲ ਖਾਂ :-** ਸੰਮਤ ੧੮੨੮ (ਸੰਨ ੧੮੨੧) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਮਨਕੇਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੰਦੀਆਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਕੁੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਨਕੇਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਖਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਇਲ ਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੌਜ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਸਤੇ ਨੇ ਲਈਆਂ, ਖਾਨਗੜ੍ਹ ਆਦਿ

ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਰ ਕਰ ਲਏ।

ਫਿਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਮਨਕੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਨਵਾਬ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨਕੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਨਵਾਬ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਇਲ ਖਾਂ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਲਗ-ਭਗ ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

**ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੀ ਜੰਗ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ :-** ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੨੫ (ਸੰਨ ੧੮੧੮) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਓਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਟਕੇ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ, ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੁੱਭਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟਕੇ ਭਰੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ। ਨਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਜਬਾਰ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਸ਼ੌਰ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪਠਾਣੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੰਮਤ ੧੮੮੧ (ਸੰਨ ੧੮੨੩) ਵਿੱਚ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਠਾਣੀ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਪਸ਼ੌਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ 'ਜਹਾਦ' ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾਇਆ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਵੰਗਾਰਿਆ।

ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਰ ਖਾਂ ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ ਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜੀਂ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਪਸ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ-ਪਾਸ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਪਠਾਣ ਜਹਾਦ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਲਈ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਤੇ ਹਸਤ ਨਗਰ 'ਰਣਭੂਮੀ' ਲਈ ਚੁਣੇ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਜੰਗ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਫੌਜ ਪਸ਼ੋਰ ਵੱਲ ਤੋਰੀ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਮਗਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਪਸ਼ੋਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ।

ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਲਸਕਰ ਦੇ ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਅਟਕ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਉੱਪਰ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਹਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਤੜਪ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਤੇ ਜਬਾਰ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਲਸਕਰ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਪਾਸ ਖੂਨੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ। ਜਿਸ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਟਕ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਉਹ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਪੁੱਜ ਸਕੇ।

ਉਧਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਅਟਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪੁਲ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਟਕ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਅਟਕ ਵਿੱਚ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਖਾਲਸਾ ਸੂਰਬੀਰ ਠਿਲ੍ਹਾ ਪਏ ਅਤੇ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਲਾਗਿਓਂ ਨੱਸ ਕੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਲਸਕਰ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਤੇ ਖੈਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਭੇਦ ਲੈਣ ਲਈ ਜਸੂਸ ਪਸ਼ੋਰ ਤੇ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਭੇਜੇ।

ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਬਲ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਲੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਫੌਜ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਜਨਰਲ ਵਨਤੂਰਾ\*

\* ਜਨਰਲ ਵਨਤੂਰਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਟਲੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਜੇਤੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।



ਨੇ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਲੰਡਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਠਾਣੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣੋਂ ਰੋਕਣਾ ਸੀ। ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਾਖਵਾਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਉਥੇ ਜਾ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਸੀ।

੧੪ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੨੪ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਦਲ ਉਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਫੌਜਾਂ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਵਧਣ ਲੱਗੀਆਂ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਸੂਹੀਏ ਨੇ ਆ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਅਤੇ ੪੦ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਆ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਹੱਲਾ ਹਾਲਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਤੀਕ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਫਿਰ ਹੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ, ਅਰਦਾਸਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਹਟਣਾ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ ਅਤੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਵਿਉਂਤ ਮੁਜਬ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਏ। ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤ ਮੁਜਬ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੌਜਾਂ ਇਕ ਦੂਏ ਉੱਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਈਆਂ। ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਨੇ ਰਣਤੱਤੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੱਥ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਵੈਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰਸਾਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਤੇਗ ਵਾਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ, ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਬਹਿ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਫੇਰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਦੇ ਤੇ ਲਲਕਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ

ਨੂੰ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ। ਰਣ ਹੋਰ ਵੀ ਤੱਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਗਏ। ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਨੱਠ ਤੁਰੇ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਘੋੜੇ, ਉਠ, ਤੰਬੂ, ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਸਮਿਆਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਚੌਖਾ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਦੂਜੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਤੇ ਰੁਹਬ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਅਜਿਹਾ ਡਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਨੱਸਾ ਜਾਂਦਾ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ।

ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

੧੭ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੨੪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਪਸ਼ੌਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਅਤੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਭੁੱਲ ਲਈ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ, ਪੰਜਾਹ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਤੁਹਫੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ, ਅਗਾਂਹ ਲਈ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ੨੭ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੨੪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ।

ਕਾਂਡ ੯

## ਸਰਹੱਦੀ ਗੜਬੜ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਜਹਾਦ :- ਸੰਮਤ ੧੮੮੪ (ਸੰਨ ੧੮੨੨)

ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰੇਲੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਮੀ ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰੌਲਾ-ਗੌਲਾ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੁ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪੁਆੜੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਦੀਨ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਫਤਵੇ ਦੇ ਕੇ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਭੜਕਾਇਆ। ੪੦-੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਆ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਦੋ ਤਕੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਡੇਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਅਟਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਹੂ ਲਥੇ। ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਯਦ

ਅਹਿਮਦ ਫਿਰ ਪਹਾੜੀ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਸ਼ੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੱਯਦ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਸ਼ੌਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਫਤਵਾ ਦਿੱਤਾ : 'ਪਸ਼ੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਣ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਮਤਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ।' ਇਸ 'ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਨਤੂਰਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਤਕੜੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਹਾਰ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਾੜੀ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਪਸ਼ੌਰ ਉੱਪਰ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜਾ 'ਲੇਲੀ' ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਇਕ ਵੇਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵੇਰ ਵਧੀਆ ਵਸਲ ਦੇ ੫੦ (ਪੰਜਾਹ) ਕੀਮਤੀ ਘੋੜੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੇ, ਇਹ ਘੋੜਾ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਘੋੜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮਗਰੋਂ ਫੇਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਗੜਬੜ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਸ਼ੋਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਸਲ ਜਾਂ ਦੱਗਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੈਸਾਖ ਸੰ: ੧੮੮੮ (ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੧) ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 'ਜਹਾਦ' ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ :-** ਅਸਾਂ ਅੱਗੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਗਰਜ਼ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੦੯ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਜਨਵਰੀ ੧੮੧੨ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਰਨਲ ਡੈਵਿਡ ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਤੁਹਫੇ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੨੬ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਡਾਕਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੨੭ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ-ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮਰਸਟ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਤੁਹਫੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਆਦਰ-ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਲਾਰਡ ਐਮਰਸਟ ਨੇ ਵੀ

ਕਈ ਕੀਮਤੀ ਤੁਹਫੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਜੇ।

ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਪੰਜ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਗੱਡੀ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਭੇਜੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ, ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਸ: ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਬੈਨਟਿਕ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਲਾਰਡ ਬੈਨਟਿਕ ਦੀ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਫਕੀਰ ਜੀ ! ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹੜੀ ਅੱਖੋਂ ਲਾਵੇਂ (ਕਾਣੇ) ਹਨ ?” ਅੱਗੋਂ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਜਿਹਾ ਤੇਜ-ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦਾ ਹੀਆ ਹੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਦਸਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਨਟਿਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਸਤੇ ਰੋਪੜ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਧਨ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਰੋਪੜ

ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ੨੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਰਡ ਬੈਨਟਿਕ ਨੂੰ ਸਤਿਲੁਜ਼ੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਾਰਡ ਬੈਨਟਿਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਹੈ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੧੦

## ਪਸ਼ੌਰ ਤੇ ਲੰਦਾਖ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

**ਪਸ਼ੌਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ :-** ਅੱਗੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਗੜਬੜ ਸਰਹੱਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਲੜਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਚੰਗਾ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਯੋਗ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਵਿਗਾੜਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਜੀਆ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਪਸ਼ੌਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੯੧ (ਸੰਨ ੧੮੩੪) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫੌਜ ਪਸ਼ੌਰ ਨੂੰ ਭੇਜੀ।

ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜੈ ਹੋਈ। ਪਠਾਣ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਖਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਸਖਤ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਭੱਜਾ ਜਾਂਦਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਕਰਵਾਈ।

ਨਿਤ ਦੇ ਨੇਮ ਮੂਜਬ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਜਾਂ ਤਬਾਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਕਾਬਲੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਸ਼ੋਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਰ ਜਾ ਵਸਣ ਲਈ ਪਰੋਚਿਆ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਪਿੰਡ ਵਸ ਗਏ।

ਜਦ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉੱਠੀ, ਉਸ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਪਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਲਸ਼ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੩੫ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਪੱਕੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੇਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਫੌਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਟੀ ਹੋਈ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਿਲ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਾਲ ਖੇਡਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ

ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ :

“ਮੈਂ ਨਿੱਤ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੁ ਝਗੜੇ ਬਖੇੜੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਮਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਰਹੇ।”

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਝੱਟ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਲਨ ਨਾਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਪਾਸ ਸਲਾਹ-ਵਿਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਅਮਨ ਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਸਭ ਨੇਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੱਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇਰੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖੋਚਲ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਕੀਤੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਉਣਗੇ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੋਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਤੇ ਪਕੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

**ਲੱਦਾਖ ਦੀ ਜਿੱਤ :-** ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਲੱਦਾਖ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ, ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਲੱਦਾਖ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਕਈ ਰਾਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਲੱਦਾਖ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਏਧਰੋਂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ ਤੇ ਗਿਲਗਟ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰ: ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ੮੦੦੦ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਇਹ ਫੌਜ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸਖਤੀ ਭਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਇਸਕਰਦੂ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਲੱਦਾਖੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਲੱਦਾਖੀ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ, ਲੱਦਾਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਏ।

**ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ :-** ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੮੯੪ (ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੩੭) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ, ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨਾਲ ਬੜੀ

ਦੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਆਹ ਉੱਪਰ ਇੰਨਾ ਰੁਪਇਆ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਜਿੰਨੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ।

ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਕਲਸੀਆਂ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ, ਮਲੋਟਕੋਟਲਾ, ਮੰਡੀ, ਸੁਕੋਤ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇਸ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਫੌਜ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਸੈਨਾਪਤੀ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ, ਉਸ ਦੀ ਮੇਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਆਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਵੀ, ਵੀਹ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਠੀਕ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਹੋਰਥੇ ਕਿਤੇ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹੋਵੇ।

\* \* \*

ਕਾਂਡ ੧੧

## ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਜੰਗ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

**ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਕਿਆਈ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਸ਼ੋਰ ਉੱਪਰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਉਥੋਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਾਸ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਸੀ। ਪਸ਼ੋਰ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਜਿਹੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੁੱਭਦੀ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੯੨ (ਸੰਨ ੧੮੩੫) ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਸ਼ੋਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮਾਰ ਖਾ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰਾਹ, ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਦੇ ਐਨ ਮੂੰਹ ਪਾਸਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਮਰੌਦ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਪਸ਼ੋਰ ਤੇ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬੁਰਜ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾੜਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਰਿਆ ਕਾਬਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਸ ਮਿਚਨੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹਸਤਨਗਰ, ਬਿਜੌਰ

ਤੇ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਕਰ-ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਬੰਦੀ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਅਮਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਹੱਦੀ-ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵੀ ਚੋਖੀ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਪਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਪਲਟਨਾਂ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।

**ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਜੰਗ :-** ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਸੂ ਪੈ ਗਏ। ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਦਾ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਉਸ ਲਈ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਮੇਰੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਡਟੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ-ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਘਾਬਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ।

ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੯੪ (ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੩੭) ਵਿੱਚ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਪਸ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪਠਾਣ ਇਸ ਫੌਜ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ। ਦਰਾ ਖੈਬਰ ਲੰਘ ਕੇ ਉਹ ਜਮਰੌਦ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮਸਾਂ ਅੱਠ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਤਾਪ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰ ਪਏ ਸਨ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਥੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਠਾਣ ਹੋਰ ਵੀ ਭੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੨੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੭ ਨੂੰ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦਲ ਨੂੰ ਡੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਡੇਗਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘ ਜੁ ਜਾਨਾਂ ਹੀਲ ਕੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਕੁਰ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੇਤ ਦੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪਾੜ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਗਈ।

ਚਿੱਠੀ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਜਮਰੌਦ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਇਉਂ ਜਾ ਪਏ ਜੀਕੁਰ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੇ ਅਤੇ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪਠਾਣੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ੧੪ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਤੀਕ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਸ: ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਹੱਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਦੂਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਕਾਬਲੋਂ ਨਵੇਂ ਆਏ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨੱਠੇ। ਖੈਬਰ ਦੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਪਠਾਣ ਲੁਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ - ਇੱਕ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿੱਡ ਵਿੱਚ। ਸਖਤ ਫੱਟੜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖਾਲਸਾ ਜਰਨੈਲ ਨੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੁਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ ਅਤੇ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਹੂ ਪਰਲ-ਪਰਲ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਵੱਡਾ ਥੰਮ੍ਹ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਉੱਨਾ ਚਿਰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਪਠਾਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਗਲ ਹੋ ਕੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹਰਨ ਨਾ ਹੋ ਤੁਰੇ ਅਤੇ ਸੈਦਾਨੋਂ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਨਾ ਚਲੇ ਗਏ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੀ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਸੰਭਾਲੇ ਅਤੇ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਸਰਧਾਂਜਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਹੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਨ ਵਰਤਾ ਕੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ।

\* \* \*



ਕਾਂਡ ੧੨

## ਪੰਜਾਬ ਰੰਡੀ ਹੋ ਗਈ

**ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ :-** ਜਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਗਵਰਨ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਸੰਨ ੧੮੩੮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਈ।

**ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜੰਗ :-** ਰੂਸ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੇਠ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਗੱਠਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਸ਼ੋਰ ਦਿਵਾਓ। ਪਸ਼ੋਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੱਲ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਤਖਤ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ

ਉੱਤੇ ਮੱਦਦ ਦੇਣੀ ਮੰਨੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪਸ਼ੋਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਤਾਕਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ।

**ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਅੰਤ :-** ਮਹੀਨਾ ਜੇਠ ਸੰਮਤ ੧੮੬੬ (ਮਈ ਸੰਨ ੧੮੩੯) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਸਖਤ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਕੀਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਲਾਇਕ ਡਾਕਟਰ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਨਾ ਆਇਆ। ਰੋਗ ਵਧਦਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਘਟਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਭਬਕ ਸੁਣ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਸੁੱਕਦੇ ਤੇ ਦਿਲ ਕੰਬਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੇ-ਅਟਕ ਰਵਾਨਗੀ ਅੱਗੇ 'ਅਟਕ' ਵੀ ਝੱਟ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਨਿਛਾਲ ਹੋਇਆ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ,  
 “ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮੇਲਾ ਹੈ ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਭਾਣਾ ਇਵੇਂ ਹੈ। ਇਸ ਅੱਗੇ

ਸਿਰ ਝਕਾਉਣਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅੰਤਮ ਖਾਹਿਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਸੁਨੇਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਾਕਤ ਤੇ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਜੀ, ਨਲੂਆ ਜੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਭ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਨਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਵੇਖਣਾ ! ਕਿਤੇ ਫੁਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜੁਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਇਸ ਦੀ ਧੌਣ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਜੁਲਾ ਨਾ ਟਿਕਵਾ ਪਵਾ ਦੇਣਾ। ਜੇ ਓਪਰੇ ਪੈਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਣਗੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰੱਖਣਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਤੇ ਇਕ-ਜਾਨ ਰਹੋਗੇ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ 'ਵਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੇਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੋਗੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨਿਹਾਲ ਰਹੇਗੀ। ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾ ਨਹੀਂ। ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਓ।''

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸੰਮਤ ੧੮੭੩ (ਸੰਨ ੧੮੧੬) ਵਿੱਚ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਉਤ੍ਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ (ਆਪਣੇ ਮਗਰੋਂ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਹਿਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ) ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਆਪ ਨੇ ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਹੋਣਗੇ; ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਵੋਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ।' ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੀਤਾ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਰਾਜ-ਭਗਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦਿੱਤੇ।

ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਛਿਆ ਮੁਜਬ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬੁਧੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਝੀ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਹਨੂਰ ਹੀਰਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਮੇਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਡਿਉੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਉਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੇ-ਸੁਰਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਮੁੜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ।

ਬਿਮਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ੧੫ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੮੯੬ (੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯) ਨੂੰ ਉਹ ਮਹਾਂਬਲੀ, ਨਿਰਭੈ ਯੋਧਾ, ਸੂਰਬੀਰ-ਜਰਨੈਲ, ਧਰਮੀ, ਮਹਾਂ-ਦਾਨੀ, ਨੀਤੀਵਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਓਪਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ੇਰ, ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੋਗ ਦੀ ਸਫ ਵਿਛ ਗਈ। ਸਭ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਰੰਡੀ ਹੋ ਗਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਥਾਂ ਮਗਰੋਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਸਮਾਧ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਕਾਂਡ ੧੩

## ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਣ

**ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸਫਲਤਾ :-** ਇਕ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਣੇ, ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਪਸ਼ੋਰ ਤੀਕ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਤੀਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਕਬਾ (ਖੇਤਰਫਲ) ਇਕ ਲੱਖ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰਗ ਮੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਸਵਾ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀਰਿਆਂ ਜਵਾਹਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਸ਼ੈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੧੨ ਕਰੋੜ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਫੌਜ ਹਰ ਮੈਦਾਨੇ ਅਜਿਤ ਤੇ ਜੈ-ਵੰਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਓਪਰਿਆਂ ਦੇ ਜੁਲੇ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਏਥੇ ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਇਆਂ ਅਤੇ ਪਛੇਮਤਰ ਵਲੋਂ ਹਮਲਾ-ਵਰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਮੂੰਹ ਭੁੰਮਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅੰਤਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ, ਨਿਜੀ ਗੁਣਾਂ, ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੱਦ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੰਬੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ, ਉਹ ਇਕ ਅੱਖੋਂ ਲਾਵੇਂ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਲਾਲ ਇੰਨਾ ਤੇਜ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਅੱਖ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਖੂਬੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਯੋਧੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਲਵਾਨ, ਨਰੋਏ,

ਫੁਰਤੀਲੇ, ਦਲੇਰ, ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਅਥੱਕ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਦਰਜੇ ਦੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਾਠੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਥੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਹ ਝਟ ਪਸ਼ੋਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਿਹਲਮ ਤੀਕ ਦਾ ੧੦੨ ਮੀਲ ਦਾ ਪੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਪਰ ਇਕ ਇਨ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾ ਲਿਆ। ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਰਨਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਨੇਜ਼ਾ ਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਹਥੇਲੀ ਉੱਤੇ ਨਿੰਬੂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਬਾਂਹ ਪਸਾਰ ਕੇ ਖੜੇ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੂਰੋਂ ਸਰਪਟ ਘੋੜਾ ਭਜਾਈ ਆਏ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਨਿੰਬੂ ਦੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਲੰਘ ਗਏ, ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਝਰੀਟ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੀ, ਇਹ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ।

ਉਹ ਦਲੇਰ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਔਕੜ ਜਾਂ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਡਰਦੇ। ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਅਟਕ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਜੈ-ਲੱਛਮੀ (ਜਿੱਤ ਦੀ ਦੇਵੀ) ਬਾਂਹ ਪਸਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ ਲਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਂ ਜਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਆਲਸ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

“ਸਦ ਹੀ ਕਮਰ ਕੱਸੀ ਹਮ ਦੇਖੀ ।  
ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਸੁਸਤੀ ਮੁਖ ਪਰ ਪੇਖੀ ।”

ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਉਹ ਗਰੀਬ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਹਰੇਕ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਦਾਨ ਵਰਤਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਾ-ਵਰਤ ਲਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੋਸ ਵਟਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਰਤਾਵੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸ਼ਖਤੀ ਜਾਂ ਵਧੀਕੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਸਵਾਲੀ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਇਥੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਦੌਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਇਕ ਦਿਨ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਬੋਰ ਨੂੰ ਝਾੜਨ ਲਈ ਮਾਰਿਆ ਵੱਟਾ ਆ ਵੱਜਾ । ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਨਾ ਭਈ ! ਇਉਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਵੱਟਾ ਵੱਜਣ 'ਤੇ ਬੇਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਹਰਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ ।’

ਇਕ ਜਲੂਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਆਪ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਤਵਾ ਘਸਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਆਪ ਗੁੱਸੇ ਨਾ ਹੋਏ । ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ । ਉਹ ਬੋਲੀ, ‘ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਰਾਜੇ ਪਾਰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਾਰਸ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਫੁਹਾਈਏ ਤਾਂ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਹਾਂ । ਜਵਾਨ ਧੀ ਵਿਆਉਣੀ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਇਹੋ ਸ਼ੈ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਫੁਹਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਰ ਲਵਾਂ ਪਰ ਇਹ ਲੋਹਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ।’

ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੋਲੇ, ‘ਨਹੀਂ ਮਾਈ ! ਇਹ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾਈ ਨੂੰ ਤਵੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੋਨਾ ਤੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।

ਉਚੇਚੇ ਅਸਧਾਰਨ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ੧੨ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਤੱਕ ਕੇ ਉਹ ਅਗਲੇ ਦੇ ਹਰੇਕ ਔਗੁਣ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ । ਹਰੇਕ ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਝੱਟ ਹੀ ਯੋਗ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੀ ਚੜ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਕੰਮ ਔਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿੱਚ ਚੁਣ, ਮਿਥ ਲੈਂਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਦੇ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ । ਆਪ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੇ ਜਾਪਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕੀਤੀ ਕਰਾਈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਿਆਣੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦੇ ਨਾ ਰੱਜਦੇ । ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਹੱਟਵਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼-ਦੀਨ ਫੱਟ-ਬੰਨੂ । ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣੇ ।

**ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ** :- ਆਪ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਸਨ । ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਨੇਮ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਘੰਟਾ ਭਰ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜੋ ਕੰਮ ਜਾਂ ਮੁਹਿੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ’ ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਇਕ ਵੇਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਿਲਣ ਆਏ । ਆਪ ਨੇ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਝਾੜੇ । ਜਦ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹੀਆ ਕਰ ਕੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਮਲੀ

ਦੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਨੰਗੀ ਕਰ ਕੇ ਕੋਰੜੇ ਖਾਣੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਏ।

ਆਪ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ' ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ' ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਾਗ ਲਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਰਾਮ ਬਾਗ' ਰੱਖਿਆ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪ ਲਈ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਕੀਮਤੀ ਚਾਨਣੀ ਭੇਜੀ, ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸਿਹਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਜਗੀਰਾਂ ਲਵਾਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ :

ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਇੰਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲਵਾਈ ਜੋ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਸੌ ਮੁਰੱਬੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੇਨੇ ਤੇ ਸੰਗ-ਮਰਮਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲ ਦੀ ਜਗੀਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਲਵਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਤਲੀਆਂ ਛੱਤਾਂ (ਮੰਜ਼ਲਾਂ) ਬਣਵਾਈਆਂ। ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਬਣਵਾਈ। ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚ-ਖੰਡ (ਨੰਦੇੜ ਦੱਖਣ) ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਬਣਵਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ

ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਜਗੀਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

**ਅਨਮਤੀ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ :-** ਜਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੂਜਬ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਭਿਖਾਰੀ ਖਾਂ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮਸਜਦ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਹਿ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਪੀਰ ਬਹਾਵਲ ਹੱਕ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਨ ੧੮੨੧ ਵਿੱਚ ਜਦ ਰਾਵੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਬਹਾਵਲ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਰੁੜ੍ਹਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਬਣਵਾਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਢਾਹ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਨਾ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾਰ ਉਥੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ 'ਤੇ ਕਰਵਾਈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਕਾਂਸ਼ੀ, ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ (ਕਾਂਗੜਾ), ਕਟਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

**ਸਰਬ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ :-** ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ" ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਲਈ ਇਕੋ

ਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਰਾਜ ਠੀਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਵਜ਼ੀਰ ਜਾਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਚੁਣਨ ਸਮੇਂ ਆਪ, ਕੇਵਲ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ, ਯੂਰਪੀਨ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਵੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਕੋਈ ਫਿਰਕੂ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਪਾਇਆ।

ਨਿੱਤ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਿਆਂ ਤੇ ਤਰਸ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਗ ਦੇਣੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਾਂਗ ਬੁਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨੇਮ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇ ਆਇਆ ਕਰੋ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਬਾਂਗ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਆਸਥਾਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋਣੀ ਪਾਵੇ, ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇ-ਪਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

**ਪਰਜਾ-ਪਾਲਕ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ :-** ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਹੀ ਪਰਜਾ-ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਦਿਲੀ-ਹਿਤੂ ਸੀ। ਜਦ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨੇਮ ਦਸਤੂਰਲ ਅਮਲ ਬਣਾਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ: 'ਹਰੇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ।' ਇਹ ਨੇਮ ਕੇਵਲ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਂ

ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਝਕ ਹੋ ਕੇ ਹਰੇਕ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੀ ਵਧੀਕੀ, ਬੇ-ਨੇਮੀ, ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਫਰਿਆਦ-ਪੁਕਾਰ ਸੌਖ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਜਿਥੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ, ਇਕ ਜਿੰਦਰੇ ਸਹਿਤ ਸੰਦੂਕਤੀ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਫਰਿਆਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦਰਖਾਸਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਬੰਧੀ ਤੁਰਤ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਯੋਗ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਅਹਿਲਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰਾਵਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਆਪ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਤਿੰਨੀ ਮਹੀਨੀ ਆਪ ਦੌਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਥਾਈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਬਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਜਾਂ ਲੋੜ ਸਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨਿਆਂਕਾਰ ਤੇ ਪਰਜਾ ਪਾਲਕ ਇੰਨੇ ਸਨ ਕਿ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਹਰੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਠੇ, ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ, ਸਗੋਂ ਵਧ ਕੀਮਤ ਤਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ-ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ।

ਆਪ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ, ਪਰਜਾ-ਪਾਲਕਤਾ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸਭੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਦਿਲੀ ਪਿਆਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੨੬ ਵਿੱਚ ਤੇ ਫਿਰ ੧੮੩੯ ਵਿੱਚ ਆਪ ਬੀਮਾਰ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ-ਕਰਾ ਕੇ ਅਰਦਾਸਾਂ

ਕੀਤੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਖਤਮ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਹੋਮ, ਜੱਗ ਤੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰੀ ਜੀਵ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

**ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ :-** ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਧੀਆ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਅਮਨ ਸੀ ਤੇ ਪਰਜਾ ਸੁਖੀ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਡਾਕੇ, ਚੋਰੀ, ਕਤਲ ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿਚਲੇ ਝਗੜੇ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਜਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਪੰਚ ਮਿਥ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਚਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਇਸ ਇਕ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਤੇ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦ ਵਿਰਲੇ-ਵਾਂਝੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਅਨਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਬੱਝਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਗਾਨ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਲਗਾਨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪੰਚਾਂ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸੂਬਿਆਂ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ, ਤਹਿਸੀਲਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਦੀਨ ਧਰਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੇਵਲ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੰਦੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਜੇ ਕੋਈ ਨਖਿੱਧ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਝੱਟ ਬਦਲਾਇਆ, ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਬੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜੱਸ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਖ ਮਾਣੇ ਸਨ, ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ, ਚੰਗੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹਉਕੇ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

\* \* \*

ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ  
ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਗ

ਬੰਸਾਵਾਲੀ

ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੭੧੮ ਈ:

ਸ: ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੫੨ ਈ:

ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਕਾ)

(ਜਨਮ ੧੭੨੧ ਈ.): ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੭੪ ਈ.)

(ਜਨਮ ੧੭੬੦ ਈ.): ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੭੯੨ ਈ.):

(ਜਨਮ ੧੭੮੦ ਈ.): ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੩੯ ਈ.):

(ਜਨਮ ੧੮੦੭) ਮ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੪੦), (ਜਨਮ ੧੮੦੭) ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੪੩), (ਜਨਮ ੧੮੩੭) ਮ: ਢਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੯੩) \*

ਜਨਮ ੧੮੨੧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੪੦

\* ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ: - ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ, ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ।



## ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗ

- ਪਹਿਲਾ ਜੰਗ- (੧੮੪੫-੪੬)  
 ਲੜਾਈਆਂ- (੧) ਮੁਦਕੀ, ੧੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੫ ।  
 (੨) ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੫ ।  
 (੩) ਬੱਦੋਵਾਲ, ੨੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੪੬ ।  
 (੪) ਅਲੀਵਾਲ, ੨੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੪੬ ।  
 (੫) ਸਭਰਾਉਂ, ੧੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੪੬ ।

ਨਤੀਜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹੋਏ :-

- (੧) ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ।
- (੨) ਸਤਿਲੁਜ ਬਿਆਸ ਵਿਚਲਾ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਿਆ ।
- (੩) ਬਿਆਸੋਂ ਉਰਾਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ।

੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ।

- ਦੂਜਾ ਜੰਗ- (੧੮੪੮-੪੯)  
 ਲੜਾਈਆਂ- (੧) ਰਾਮ ਨਗਰ, ੨੨ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੪੮ ।  
 (੨) ਸੈਦੁਲਾ ਪੁਰ, ੨ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੮ ।  
 (੩) ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲਾ, ੧੩ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੪੯ ।  
 (੪) ਗੁਜਰਾਤ, ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੪੯ ।

ਨਤੀਜਾ- ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ਾ ।

ਕਾਂਡ ੧

## ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੰਗ

ਪਹਿਲਾ ਜੰਗ - ਸੰਨ ੧੮੪੫-੪੬ (ਜੰਗ ਦੇ ਕਾਰਨ)

**ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ :-** ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਸਾਢੇ ਕੁ ਛੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਏ ਦੂਜੇ ਜੰਗ ਦਾ ਵੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਗ-ਭਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਤਹਿਤ ਜਮਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਕਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਾਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੀ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਰੂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਝਕਦੇ ਤੇ ਤ੍ਰਹਿਕਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੦੯ ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਧੀ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੰਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਭੈੜੀ ਸੀ । ਜੇ ਕਿਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਿਆਣੇ, ਦੂਰ-ਦਰਸੀ, ਨੀਤੀ

-ਵਾਨ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਬਲੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖਾਹਿਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਇੰਨਾ ਚਿਰ ਨਾ ਰੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਬਸੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਣਾ ਪਿਆ ਪਰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਅਗਾਊਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀਆਂ ਕਾਫੀ ਹੋਣਗੀਆਂ -

(੧) ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਲਾਟ (ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ - ਚੀਫ) ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਦਿਲ ਦੇ ਖਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰਨ-ਤੁਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਬੀਨ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਵਿਉਂਤ ਮੁਜਬ ਇਹ ਅਫਸਰ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ ਇਹ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਲਾਭਾਂ ਲਈ ਵਧਾਇਆ, ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੨) ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੩੮ ਵਿੱਚ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਫੌਜੀ ਸਕੱਤਰ, ਵਿਲੀਅਮ ਐਂਜ਼ਬਰਨ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਠਹਿਰਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਾਨੂੰ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਝਟ-ਪਟ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਲਸ਼ਕਰ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਠ ਵਰਗੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਰਗੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਕੀ ਹਸਤੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ?”

**ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ :-** ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਫੜਾਈ ਸੀ ਇਸ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਗੀਤਾ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਿਮਕ-ਹਲਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਰਹਾਂਗਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੀਅਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਫਰਕ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਬਦਨੀਤੀ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸਾਢੇ-ਕੁ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ੮ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੩੯ ਨੂੰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਬੰਦ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਸਾਲ-ਕੁ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ

ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਛੱਜਾ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹ ਖੂਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂ ਗੋਂਦਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੁਰ ਪਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਪਰ ਸਵਾ-ਕੁ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਡੋਗਰਾ-ਚੁੰਡਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੧ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗਰਭ ਪਾਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਮਰ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ੧੨ ਜੂਨ ੧੮੪੨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਵਾ-ਕੁ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੬ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ (ਜਿੰਦ ਕੌਰ) ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਮਾਰਚ ੧੮੪੪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਈ ੧੮੪੪ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ।

ਫਿਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਭਰਾ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੪ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਫਿਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ੧੨ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਪਏ। ਫੌਜ ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਕੋਈ ਡਰਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨਾ ਬਣੇ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਜੱਸਾ ਮਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਭਤੀਜਾ) ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਿਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪਕਾਅ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਡਾਹ-ਭਿੜਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ, ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ ਕੱਛਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ।

**ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ :-** ਉਧਰੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਮਨਸੂਬੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਏ ਸਨ । ਸੰਨ ੧੮੪੦ ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤ ਮੈਗਨਾਟਨ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਕਿ “ਪਸ਼ੌਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।” ਅੱਗੋਂ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸਾਨੂੰ ਏਡੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਦੀ ਪਈ ਹੈ ? ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਡੋਗਰਾ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਪਸ਼ੌਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਪਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਹੈ, ਕਾਬਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਵਿੱਚੋ-ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਨ ੧੮੪੧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੰਗੀ ਲਾਟ ਵਲਿੰਗਟਨ ਪਾਸੋਂ ਸਲਾਹੀ ਲੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੪੧ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵਲਿੰਗਟਨ ਪਾਸੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਵਲਿੰਗਟਨ ਨੇ ਇਕ ਸਲਾਹ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ੬੦-੭੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੋੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ । ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਬੋੜੀਆਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਸੰਨ ੧੮੪੪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਵਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਾਰੀਖ ਵੀ ਮਿਥ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -- “ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਾਟਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਈਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਇਸੇ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਸੰ:੧੮੩੮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਪਾਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਛਾਉਣੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੧੨ ਤੋਪਾਂ ਸਨ । ਇਸ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੧੨ ਤੋਪਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਬਾਲਾ, ਕਸੌਲੀ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛਾਉਣੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ੧੪ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੪੮ ਤੋਪਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ੨੨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ੪੮ ਤੋਪਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ੧੮੩੮ ਤੋਂ ੧੮੪੫ ਤੀਕ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ੩੦੦੦ ਨਫਰੀ ਤੇ ੧੨ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ੪੪੦੦੦ ਨਫਰੀ ਅਤੇ ੧੦੦ ਤੋਪਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਠ, ਕਰਨਾਲ ਵਿਚਲੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਵਧਾਈ ਗਈ ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ :- ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੁ ਸਾਰਾ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਥੱਲੇ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ ਵੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀਆਂ। ੧੮੦੯ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਦਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਜਿਹਾ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸੰਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਧੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦੇ ਐਲਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਤੋੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

(੧) ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਪੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਲਛਮਣ ਕੌਰ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਔਂਤਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ।

(੨) ਮੇਜਰ ਸਮਿਥ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (ਸੰਨ ੧੮੪੪ ਵਿੱਚ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਰ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਉੱਪਰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

(੩) ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦੋ ਅਸਥਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਏ ਗਏ। ਉੱਚਰ ਇਹ ਡਾਹਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਡਾਕੂ ਲੁਟੇਰੇ ਆ ਲੁਕਦੇ ਹਨ।

(੪) ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁੜ ਕੇ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਪਰ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਮਗਰੋਂ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ।

(੫) ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ।

(੬) ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੮ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਬੈਂਕ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਹ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

(੭) ਸੰਨ ੧੮੪੫ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਵਾਰ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਗਏ। ਏਥੇ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਪੱਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ। ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਨੇਪੀਅਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

(੮) ਉਦੋਂ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਮਾਰਚ ੧੮੪੫ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਦਾਲਤੀ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਸਤਿਲੁਜ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮੇਜਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਬਿਨਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਕਿਉਂ ਆਏ ਹੋ ? ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਅੜ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤੁਰਤ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਧੀਰਜ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਪਰ ਬਰਾਡਫੁਟ ਨੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਅਮਨ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

## ਕਾਂਡ ੨ ਜੰਗ ਦੇ ਹਾਲ

ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਗੜਬੜ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚ ਗਈ। ਗੋਂਦਾਂ ਤੇ ਧੜੋਬਾਜੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਹੀ ਵਰਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਫੌਜ ਆਪਹੁਦਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਪਰ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਅਸਲ 'ਚ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਹ ਮਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਡਾਹ ਕੇ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਈਏ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇੜਖਾਨੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਅਸੀਂ ਉੱਤੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਤੇ ਉਭਾਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨਿਮਕ-ਹਰਾਮ ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਚਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

**ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ :-** ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਇਸ ਭੜਕਾਉਣੀ ਤੇ ਚੁੱਕਣਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜੰਗ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਫੌਜੀ

ਪੰਚਾਂ ਨੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸੁਲਹਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਸਤਿਲੁਜ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਵੀ ਸਤਿਲੁਜ ਵੱਲ ਵਧੇਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਦੀ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਸੱਦੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਹੁੰਆਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਜਿਹੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੰਗ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਪਾਟਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਪਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ਫੌਜੀ ਪੰਚ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ। ੧੭ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ੧੮੦੯ ਵਾਲੀ ਸੰਧੀ ਤੋੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ, ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਤੋਂ ਫੌਜਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਜੰਗੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਸਿੱਖਾਂ

ਵਲੋਂ (ਸੰਧੀ) ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ੬ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੇਰਠ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ੧੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਅੰਬਾਲਿਓਂ ਤੁਰ ਪਏ ।

**ਜੰਗ ਦੀ ਪਹਿਲ :-** ਸਿੱਖ ਫੌਜ ੧੨ ਤੇ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਹੁਣ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣਗੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ।

**ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਟੀ ਚਾਲ :-** ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੇ ੧੪ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੬ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਢੇ ਕੁ ੧੮ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸੇ ੬੦ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਸਾਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸੀ । ਏਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ੬੦ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਅਤੇ ਬੇ-ਓੜਕਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਸੀ ਜੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ । ਇਸ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਤੇ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਅਗਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸੌਖੀਆਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ।

ਪਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਜਿੱਤਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਉਹ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ੧੬

ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਪਤਾਨ ਨਿਕਲਸਨ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਘੱਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰਹੇਗਾ, ਉਹ ਭੀ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਰਹੋ । ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਵਾ ਕੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਨਿਕਲਸਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੁਜਬ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ । ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ । ਇਕ ਅਗਾਂਹ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁਦਕੀ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ । ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭੁਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਤੁਏ ਜਿਹੇ ਕਪਤਾਨ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਚੱਲੋ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰੀਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾਈਏ ।

**ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੮ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫) :-** ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਤੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਫੌਜ ਅਤੇ ੨੫-੩੦ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਦਕੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ । ਦਿਨ ਢਲੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਫੌਜ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਜਿੰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈ । ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਚਕਰੀਆਂ ਭੁਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੱਕਰੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਰਗੇਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਘਾਬਰ ਗਿਆ । ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਮਗਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗਿਆ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਨੱਸ ਗਏ ।

ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਨੱਸ ਗਏ, ਪਰ ਫੌਜ ਲੜਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਲੜੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਟ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਪਰ ਵੈਰੀ ਦਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹਾਰਡਿੰਗ ਜਿਹਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਜਰਨੈਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਅਫਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੀ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ, ਵੈਰੀ ਦਲ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਪਰ ਐਨ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਲੜਦੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਗਈ। ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਠੀਕ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਤੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨੱਸਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤਦੇ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਮਾਰ ਭਜਾਉਂਦੇ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁੰਵੀਆਂ ਪਈਆਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ੧੭ ਤੋਪਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਅਫਸਰ ਲਫਟੈਨੈਂਟ ਬਿਡਲਫ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵੀ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਹ-ਖਰਚ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿੱਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਖਲਾਕ !

**ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫) :-** ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਮੁਕਤਸਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਫੇਰੂ ਸ਼ਾਹ, ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੁਦਕੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਰਲ ਕੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਜੁ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ

ਸੀ, ਕਿ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਫੌਜਾਂ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਉੱਪਰ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਨੇ ਹੱਲੇ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਮੂੰਹ ਠੋਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਬੜਿਆਂ ਤੋਂ ਡੇਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸਦ ਤੇ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਿਛਾਂਹ ਹੱਟ ਕੇ ਲੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨੱਸ ਤੁਰਿਆ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੋਖੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਦੂਰ ਸੀ। ਜੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਉਸ ਰਾਤ ਹੀ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਹਟਣ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਨੇੜੇ ਹੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਸਾਲਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ੨੨ ਨੂੰ ਉਹ ਵੀ ਆ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਸਫਾਇਆ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਗੱਫ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ੨੨ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਮਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਖਾਤਰ ਆ ਕੁੱਦੀ। ਮਗਰੋਂ ਮੂੰਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ



ਵੀ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਮੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਹਰ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਖੜਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਘਾਬਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਤੁਰਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਉਧਰ ਆਪ ਫਰੰਗੀ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਆਈ,  
ਦੌੜੇ ਜਾਣ ਗੋਰੇ ਦਿੱਤੀ ਕੰਡ ਮੀਆਂ ।  
ਚਲੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਸਾਰੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,  
ਮਗਰ ਹੋਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਫੰਡ ਮੀਆਂ ।  
ਕਿਨੇ ਜਾ ਲਿਆਇ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ,  
ਲੰਡਨ ਹੋਇ ਬੈਠੀ ਤੇਰੀ ਰੰਡ ਮੀਆਂ ।  
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਖ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ,  
ਰੁਲਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਪਈ ਝੰਡ ਮੀਆਂ ।”

ਪਰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਗੱਫ, ਜੀ-ਭਿਆਣੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਡਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਥੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਜਿੱਤੀ ਹੋਈ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨੱਸ ਤੁਰੀ। ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਫਰੀਦਕੋਟੀਏ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾ ਖਬਰ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਰੇ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ੭੩ ਤੋਪਾਂ

ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

**ਬਦੇਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ (੨੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੭) :-** ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਫਲੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸ: ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਾਢੇ ੧੧ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸੀ। ੧੮ ਤੋਂ ੨੨ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਬਹੁਤੀ ਮੁਦਕੀ ਆਦਿ ਵੱਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਂਦਾ, ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਛਾਉਣੀ ਹੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਮੈਦਾਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨੀਤ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੇ ਥਾਂ ਬਦੇਵਾਲ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਜਗਰਾਓਂ ਤੋਂ ਉਧਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ੨੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਬਦੇਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਇਸ ਫੌਜ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਰ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਏ। ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚ ਕੇ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।

**ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ (੨੮ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬) :-** ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬਦੇਵਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਗੱਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਆਖੇ ਮੁਜਬ ਕੀਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਦੇਵਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅਲੀਵਾਲ ਵੱਲ

ਵਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 12੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਨ। ਐਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਹਾੜੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਅਕਾਰਣ ਨੌਠ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨੱਸਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਤਾਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈ। ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਲੜਦੀ-ਲੜਦੀ ਸਤਿਲੁਜ ਵੱਲ ਹਟਦੀ ਗਈ। ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹ ਪਈ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ।

**ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬) :-** ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਸਤਿਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਪਾਸ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਤਿਲੁਜ ਉੱਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਗਿਆ। ਸਤਿਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਮੋਰਚੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਇਕ ਸਖਤ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਸੱਦ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਹੱਲਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੱਸ ਜਾਣਗੇ। ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਧੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ।”

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਆਪਣੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਗੂ ਨਿਮਕ-ਹਰਾਮੀ 'ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਦਕੀ, ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੁੱਢੇ ਸੂਰਬੀਰ ਜਰਨੈਲ ਝਟ ਜੂਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣਵੇਂ ਯੋਧੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤਾਂ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਧਰ ਮਿਸ਼ਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਧਰੋਹ ਕਮਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿੰਟ-ਮਿੰਟ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪੁਚਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਕਿਸ ਢੰਗ-ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ! ੮ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਨ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਾਭ ਪੁਚਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜਿਤਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਖਿੰਡਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਤੁਸਾਂ ਉਧਰੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ।”

੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੁਜਬ ਖਾਲਸਾ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪਾ ਘੱਤਿਆ। ਪਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਫਿਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੱਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਫੌਲਾਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਸਾਵਾਂ ਸੀ।

ਐਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਵਿਉਂਤ ਮੁਜਬ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨੱਸ ਤੁਰਿਆ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ

ਮਗਰੋਂ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਨੱਸ ਉੱਠਿਆ। ਉਹ ਜਾਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਬਰੂਦ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਡੋਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਲ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਦੋ ਬੋੜੀਆਂ ਡੋਬ ਕੇ ਪੁਲ ਵੀ ਤੋੜ ਗਿਆ।

ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ, ਫੌਜ ਘਾਬਰ ਉੱਠੀ। ਉਧਰੋਂ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੇ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ ਕਿ ਬਰੂਦ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰੂਦ ਦੇ ਥਾਂ ਰੇਤ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਤੋਪਾਂ ਬਰੂਦ ਖੁਣੋਂ ਚਲਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵੈਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਘਾਬਰ ਕੇ ਖਿਲਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਰ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵੀ ਰਣਤੋਤੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਢਾਹਵਾਂ ਅਸਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਆਏ। ਚਿੱਟੇ ਨੁਰਾਨੀ ਦਾੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੂਰਬੀਰ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਸੀ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੱਫਣ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਚਿੱਟੀ ਘੋੜੀ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਦਾਰ ਤਲਵਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਮਿਟਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਵੋ।”

ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰ-ਮਿਟਣ, ਪਰ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਹਟਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ।

ਬਰੂਦ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਨਵੀਆਂ ਪੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਰੇਤ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਤੋਪਾਂ ਬੇਕਾਰ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਧੂਹ ਲਵੋ ਤੇਗਾਂ ਤੇ, ਪੈ ਜਾਓ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ। ਜਿੱਤੋਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਓ।”

ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ ਤੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਜਬ :

“ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ,  
ਬੰਨ੍ਹ ਸਸਤਰੀਂ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।  
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,  
ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ।”

ਇਸ ਹੱਲੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਨਾਂ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ, ਪਾਲਾਂ ਤੋੜ ਸੁੱਟੀਆਂ। ਪੈਰ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚੁੱਪ ਸਨ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੱਤ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਚਿਰ ਅੜ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਆਗੂ-ਹੀਣ ਫੌਜਾਂ ਕਿੰਨਾ-ਕੁ ਚਿਰ ਲੜ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ? ਨੱਠ ਉਠੀਆਂ। ਅੱਗੋਂ ਅੱਧ ਵਿਕਾਹਿਓਂ ਪੁਲ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭੱਜੇ ਆਈ ਜਾਣ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਧਕੀਦੇ ਜਾਣ। ਉਧਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬੇ-ਹਥਿਆਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਖਾਤਰ “ਜੁਲਮ ਭਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਦੈਤਾ ਭਰਿਆ ਕਤਲ” ਕਿਹਾ। ਇਸ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ,  
ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੀ।

ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ,  
ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੀ ।  
ਸਣੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉਡਣ,  
ਹਾਥੀ ਡਿੱਗਦੇ ਸਣੇ ਅੰਬਾਰੀਆਂ ਨੀ ।  
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ,  
ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੀ ।’

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ “ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਗਦਾਰ ਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ।”

ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਨੀਤ ਸਾਫ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨਿਮਕ-ਹਲਾਲ ਤੇ ਸੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਹੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ । ਜੇ ਨੀਤਾਂ ਸਾਫ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਉਪਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਅਤੇ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ। ਉਧਰੋਂ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਸਹਿਤ ਆ ਰਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਕੇ ਸਮਿਆਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ, ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਆ ਰਿਹਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦਾ । ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਕਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਅ ਨਾ ਸਕਦੀ । ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ।

\* \* \*

## ਕਾਂਡ ੩

### ਜੰਗ ਦੇ ਨਤੀਜੇ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸਮਝੌਤੇ ਮੁਜਬ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਤੂ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਦੇ ੧੨ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਆ ਮੱਲਿਆ । ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਅਜੇ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠੇ ਆਗੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫੌਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ-ਹੋਈ ਸੀ, ਉਥੇ ਗੋਬਿੰਦਗੁੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ । ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਕਸੂਰ ਪਾਸ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪੁੱਜੇ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਹੇਗਾ। ਫੇਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ੯ ਤੇ ੧੧ ਮਾਰਚ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ 'ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਮੁਜਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਾ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੈਦਾਨੀ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ

ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੀਂ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਨਾਲ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਲਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੮੫੪ ਤੀਕ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਹੇਠ ਰਹੇਗਾ। ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਪੈਦਲ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਾ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਵਾਧੂ ਫੌਜ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਸਭੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ਿਡੈਂਟ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਨਾਬਾਲਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਭ ਸੀਰਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਥੇ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਮੱਲਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰਲੀ ਵਿਉਂਤ ਵਰਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭੀ ਗਈ। ਮਗਰੋਂ ਦੂਜੇ ਜੰਗ ਦੇ ਢੁੱਚਰ ਹੇਠ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

\* \* \*

## ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜੰਗ

(ਸੰਨ ੧੮੪੮-੪੯)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਜੰਗ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਉਹ ਜੰਗ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਚੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ-ਰਖਵਾਲੀ ਹੇਠ ਪਲ ਰਹੇ ਨਾਬਾਲਗ ਅਧਿਕਾਰ-ਹੀਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਗੜਬੜ ਜਾਂ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਖੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ਿਡੈਂਟ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਕੌਂਸਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਥਪਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਸਨ : ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ।

**ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗਾਵਤ :-** ਮੁਲਤਾਨ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਜਾਂ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਬੌਝਵੀਂ ਰਕਮ ਹਰ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ-ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾ ਦੱਸਣ, ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਭੇਜਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ : (੧) ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ੨੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲਾਹੌਰ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ । (੨) ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਰਕਮ ਵਿੱਚ ਸਵਾ ਚਾਰ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ (੩) ਮੁਲਤਾਨ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲਾਹੌਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਕਰੇ ।

ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਹਾਕਮ (ਸੂਬੇਦਾਰ) ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਏ ਦੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ।

ਜਦ ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਖਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜਾਣ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਗਾਵਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆਪੇ ਹੀ ਦਬਾਉਣ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਕਮ ਉਹ ਆਪ ਸੀ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਬਲਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਫੈਲ ਗਈ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ

ਸੀ, ਮੁਲਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ।

ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ ਦੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਇਕ ਨੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਬੰਨ੍ਹੂ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਪਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ, ਐਡਵਰਡਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲਿਖੀ ਸੀ । ਐਡਵਰਡਸ ਝਟ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਨਾਲ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਫੌਜ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ । ੧੮ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਨੇਰੇ ਘਾਟ ਉਤੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ੧ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੂਰਜਖੰਡ ਪਾਸ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਐਡਵਰਡਸ ਪਾਸ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਫੌਜ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਛੇਤੀ ਭੇਜੋ ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਅਤੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਹਠ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ । ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਨ-ਦਾਣਾ ਤੇ ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੁਲਾਈ ੧੮੪੮ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਫੌਜ ਭੇਜੀ । ਇਸ ਫੌਜ ਨੇ ੮ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ ਰਹੀ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ੨ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰ ਕਰ ਲਿਆ । ੨੨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਈ ਗਈ ਪਰ ਓਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਸੀ, ਬਲਵੇ ਦੀ ਅੱਗ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਭੜਕ ਉੱਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਦੂਜਾ ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜੰਗ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ

ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਦੇ ਜੇਤੂ ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

**ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ :-** ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਮੁਜਬ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਬਾਲਗ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਸਤ ੧੮੪੭ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ । ਇਕ ਅੱਧਾ ਹੋਰ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਥਪਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੱਖ ਸੁਣੇ-ਵਿਚਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਈ ੧੮੪੮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਪਾਸ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਲਾਹ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਡੇਢ ਲੱਖ ਨਕਦ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਦਿੱਤੇ । ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, “ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇ-ਪਤੀ ਨਾਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਮੁਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਏ ?”

ਸਭ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਈਮਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਕਰਾਨਾਮੇ ਸਭ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਖਤੀ ਤੇ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ।

**ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਖਤੀ :-** ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ 'ਅਟਾਰੀ ਵਾਲ'

ਉੱਘਾ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਸੀ । ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ, ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਸਨ । ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਧੱਕੇ, ਸਖਤੀ ਤੇ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਕਾਰਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੋ । ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਐਡਵਰਡਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਐਡਵਰਡਸ ਪਾਸੋਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾਈ । ਐਡਵਰਡਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅਰੰਭੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਾਫ ਹੈ । 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਜਾਵੇਗੀ ।'

ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸਖਤ ਅਤੇ ਬੇ-ਤੁਕਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼

ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਤ ਉਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੱਕ ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਵਧ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਢੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਉਂ -

ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਤਹਿਤ ਅਫਸਰ, ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਐਬਟ ਬੜੇ ਸ਼ੱਕੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਤ ਵੀ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਖਿਝਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਖਲਾਫ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਉਣੇ ਆਰੰਭੇ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਿਰਮੂਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਫਿਰ ਐਬਟ ਨੇ ਹੋਰ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਵੱਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਨ। ਐਬਟ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ, ਪਿਓ-ਦਾਦਿਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾ ਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਤਕੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਪਹੁੰਚਿਆ।.... ਮੈਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕ੍ਰਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਡੀ-ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਗੱਲ ਕੀ, ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੀ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹਾਕਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜੰਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ।

ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਹਰੀਪੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਐਬਟ ਉਥੋਂ ੩੬ ਮੀਲ ਦੂਰ ‘ਸੇਰਵਾਂ’ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਰੀਪੁਰ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਹਰੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਥੋੜੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਆ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੇ ਕਨੌਰਾ ਨਾਮੇ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦਾ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਉੱਪਰ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਹੌਲਦਾਰ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ। ਕਨੌਰਾ ਨੇ ਹੌਲਦਾਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਪਰ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ। ਕਨੌਰਾ ਨੇ ਪਸਤੌਲ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤੇ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਹਿੰਮਤ



ਕਰ ਕੇ ਕਨੌਰਾ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਜਦ ਐਬਟ ਨੂੰ ਕਨੌਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਸਖਤ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ, ਕਨੌਰਾ ਨੂੰ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਕਨੌਰਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ।”

ਪਰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਨੌਰਾ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋ ਵਾਪਰੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ, ਬਚਾ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ।

ਪਰ ਐਬਟ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਉੱਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਕਨੌਰਾ ਦੇ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਫਿਰ ਐਬਟ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਵਾਸਤੇ ਭੜਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਹੋਈ । ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾਵੇ ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ

ਹੈ। 'ਮਹਾਰਾਣੀ' ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ 'ਤੇ ਉਸ (ਮਹਾਰਾਣੀ) ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਗੋਲ-ਮੋਲ ਜਵਾਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਦਾਂ ਤੇ ਮਨਸੂਬੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ।... ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਬਟ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ... ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਹ ਹੁਣ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਫੌਜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਗਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚਿਰ ਬਗਾਵਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ । ਅੰਤ ਉਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਮ ਖੁਲ੍ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।\*

ਅਸਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਕਨੌਰਾ ਨੇ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਪਦਵੀ ਖੋਹੀ ਗਈ, ਇਸ ਧੱਕੇ ਅਤੇ ਬੇ-ਨਿਆਈ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ । ਤਾਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਹੀ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ । ਸਗੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਐਬਟ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੋਈ ਸੀ; ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਐਬਟ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੀ ਸਨ ।

ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ :- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ

\* The Annexation of the Punjab. Major Evans Bell.

ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਲ ਉਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਨਾਮ-ਕਟੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਪਾਹੀ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ।

ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੱਲੀ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਲੂਕ ਤੋਂ ਸੜੇ-ਭੁੱਜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋੜੇ ਬਚਨ ਵੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ੧੪ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ੯ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਇਲਾਕਾ ਚੁਣਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਪਸ਼ੌਰ, ਬੰਨੂੰ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਗੀ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਕਟੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਜੁੜਨ

ਲੱਗ ਪਏ।

ਪੰਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਲੂ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਸਭ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਰਾਈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੇਜਰ ਐਡਵਰਡਸ, ਜੋ ਬੰਨੂੰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

*‘ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਛੇਤੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਦੇ ਨਾ ਹੁੰਦੀ; ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਇਹੋ ਰਾਇ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿਜੀ ਰਾਇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ।\**

ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਨ :

- (੧) ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ 'ਚ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਢਿੱਲ।
- (੨) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਮਿਥਣੋਂ ਨਾਂਹ।
- (੩) ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ।
- (੪) ਕਪਤਾਨ ਐਬਟ ਦਾ ਪੰਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣਾ ਤੇ ਲੜਨ ਲਈ ਚੁੱਕਣਾ।
- (੫) ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਤੇ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ।
- (੬) ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਮ-ਕੱਟੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸਾ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ

\* 1. A year on the Punjab Frontier.

ਬਗਾਵਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੱਛਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਪਤੀ ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਝਟ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ:ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ੧੩ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ੧੬ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

੧੮ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੮ ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਐਲਾਨ ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ 'ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਹੈ।'

ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੜਬੜ ਨਾ ਹੋਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਗੱਫ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਭ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਠੀਕ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਰਾਖਿਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਆਏ ਹਨ।

**ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (੨੨ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੮) :-** ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਨਗਰ ਪਾਸ ਮੋਰਚੇ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ੨੨ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗੱਫ ਵੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਚੰਗੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਟਰਲੂ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈਵਲਾਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

ਰਸਾਲਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ, ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਿੰਨ ਕੋਹ 'ਤੇ ਜਾ ਛਾਉਣੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਰ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ।

ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ 'ਤੇ ਗੱਫ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਉੱਪਰ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੀਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਵੈੱਲ ਨੂੰ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ, ੩੦ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਝਨਾ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪਏ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਕੋਲੋਂ ਝਨਾਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਗਿਆ। ਦੋ ਵਜੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੀਕ ਸੈਦੌਲਾ ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਸ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਬਾਬਵੈੱਲ ਦੀਆਂ ਚਕਰੀਆਂ ਭੇਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਨਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਬਵੈੱਲ ਕਾਫੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ।

**ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੩ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੯) :-** ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਸੂਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਪਾਸ ਮੋਰਚਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਣਚਾਤਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਫੌਜ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਪਾਸ ਸੀ।

੧੩ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਵੀ ਖੋਹ

ਲਈਆਂ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹ ਛੁਡਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਹੱਲੇ ਦੇ ਆਗੂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਘਾਬਰ ਉੱਠੀ। ਗੱਫ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੀ। ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਯੁੱਧ ਬੰਦ ਹੋਇਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੋਪਾਂ, ੬ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ੧੨ ਛੋਟੀਆਂ, ਚੋਖੀ ਰਸਦ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਕਈ ਝੰਡੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ।

ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਦੀ ਤੋਪ ਚਲਾਈ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ ਗੱਫ ਹਾਰਿਆ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦਾਗੀਆਂ।

ਸਭ ਨਿਰਪੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਤੀ ਤੇ ਲਾਰਡ ਗੱਫ ਨੇ ਹਾਰੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਰ ਐਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

ਜੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਂਦੇ।

‘ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।’\*

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ (੨੧ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੯):- ਜੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਉਸ ਪਾਸ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਝੇ ਅਪੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਆਸ

\* The Marquis of Dalhousie's Administration of British India.

ਸੀ।

ਉਧਰੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਿਹ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਤੀਕ ਗੱਫ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗੱਫ ਪਾਸ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਡਿਉਢੀ ਤੋਂ ਵਧ ਫੌਜ, ਬੇ-ਓੜਕਾ ਜੰਗੀ ਸਮਿਆਨ ਅਤੇ ਤੀਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਤੋਪਾਂ ਸਨ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ, ਇੰਨੀਆਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਰਤੀਆਂ।

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਗੱਫ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਹੋਇਆ। ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਫੌਜਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਪਾਸ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵੈਰੀ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਾਰੂ ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਿਕੰਮੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਪਾਂ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਰੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਕਿੰਨਾਂ-ਕੁ ਚਿਰ ਇਹ ਟਾਕਰਾ ਨਿਭ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਗਈ ਤੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨੱਸ ਪਈ।

ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਰ ਕੇ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ੧੪ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਾ ਘੇਰਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਮਿਆਨ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਤਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਾਤਰੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਧਾਹੀਂ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਕਿ ‘‘ਅੱਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਮੋਇਆ ।”

ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਭੇਜੇ ਗਏ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹ ਆਏ ਤਾਂ ਸਨ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਹੇਠ ਪਲ ਰਹੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ, ਉਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਤਖਤ ਵੀ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਸੂਰ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਲੱਜਤਾ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ।

\* \* \*

ਸੈਂਚੀ ਪੰਜਵੀਂ

ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਲਹਿਰ

## ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਲਹਿਰ

**ਲੋੜ ਤੇ ਉਤਪਤੀ :-** ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਕੇ, ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ? ਉਹ ਲੋੜ ਕਿਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਣ ਕੀ ਬਣੇ?

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ, ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਦਿਆਂ ਆਸ਼ਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਅਨਮਤੀਆਂ (ਅਰਥਾਤ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੀ ਰੀਸੇ ਅਤੇ ਮਨਮਤੀਆਂ (ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਤ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੇਵੀਆਂ, ਦੇਵਤਿਆਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਮੜੀਆਂ, ਕਬਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਭਰਮ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਰਤ, ਸਰਾਧ ਤੇ ਹਵਨ ਆਦਿ ਰਸਮਾਂ ਸਭ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਤੇ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਣ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀ ਸੋਢੀਆਂ, ਬੇਦੀਆਂ ਦੀ ਮਨਮਤ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਮਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਰੋਂ ਚਲਾਈ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭਰਮ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼

ਉਠਾਈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲੋੜੀਦਾਂ ਅਤੇ ਠੀਕ ਲੀਹ 'ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਿੰਦੂ-ਪੁਣੇ ਦੀ ਲਾਗ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਚੋਖਾ ਕੁਝ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਹੋਰਵਾਂ ਕਰ ਮਾਰਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਤੋਰਾ ਤੋਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੰਮੀ ਉਸਰੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਜੋਸ਼ ਵਿਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰਵੀਂ ਤੇ ਅੱਡਰੀ ਜਿਹੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਸ ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਮੱਠੀਆਂ ਪੈ ਕੇ ਓਵੇਂ ਹੀ ਚਾਲੂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬਹਿਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੁਹਾਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ-ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪਏ। ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਰ ਮੈਦਾਨੋਂ ਬਾਹਰ ਪੱਕੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕੜੇ ਹੰਭਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਗੈਰ ਸਿੱਖ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੰਭਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੀ, ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਝੰਡਾ ਜਾ ਗੱਡੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਪੈਂਦੇ ਹੱਥ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਝਟ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰਲੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਾਡੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆ ਰਲਣਗੇ, ਉਥੇ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਗਦਰਾਂ, ਬਗਾਵਤਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਦੇ ਫੁੱਟ ਪੈਣ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਣ ਵੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਭੜਕ ਉੱਠਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਗਦਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਘਟ ਹੋਈ, ਪਰ ਪਾਦਰੀ ਲੋਕ ਪੱਕੇ ਹੋ ਕੇ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਿਥੇ ਸੰਨ ੧੮੫੧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਕ ਅੱਧ ਹੀ ਈਸਾਈ ਸੀ, ਉਥੇ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਗਈ।

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਈਸਾਈ ਲੋਕ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ 'ਅੰਜੀਲ' ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਲਈ ਦਰਦ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਤੇ ਮਨਮਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਘੁਣ ਵਾਕੁਰ

ਖਾ ਕੇ ਕੱਲਰ ਵਾਕੁਰ ਭੋਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਨੇ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਠੀਕ ਹੀ 'ਪੰਥ ਖਤਰੇ' ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਭਈ ਇਹ ਖਤਰਾ ਨਿਰਾ-ਪੁਰਾ ਭਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਤੇ ਚਾਲੂ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਵਿੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਾਲ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਈਸਾਈ ਹੋਣੋਂ ਡੱਕਿਆ। ਪੰਥ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗ ਗਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਪੰਡਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਬਚਨ ਆਖੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਤੇ ਚੋਭਵੀਂ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ।

**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ :-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਰਨਾਂ ਨੇ ਸੋਚਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਢਾਹ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਥ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਣ ਬਣੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਛੇਤੀ ਮਗਰੋਂ ੧੫ ਸਾਵਣ, ਸੰਮਤ ੧੯੩੦ (ਸੰਨ ੧੮੭੩) ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਥ ਨੂੰ ਈਸਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਢਾਹ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਧੇ ਲਈ

ਇਕ ਨਵੀਂ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਸ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੇਦੀ' ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਇਸ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਤੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਕਾਇਦਾ ਨੇਮ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਸਲ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਤੇ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੀਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਜਨਤਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਵੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਾਲੂ ਹੋ ਪਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਿਆ। ਪਰ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ

ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੱਡੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਏਕਤਾ ਗੂੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹਰੇਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਮੋਢੀ ਸਨ : ਸੂ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਜੀ ਬੇਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੋਲ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਭਾ ਕੇਵਲ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰੇ, ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਨਿਜੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਵੇ। ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਗਰਮ-ਖਿਆਲੀਏ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਰੁਚੀਆਂ, ਉਲੇਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭਾ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਤੀਜੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਅਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਅਖਵਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਮਾਨਤਾ ਕਰਵਾ ਸਕਣ।

ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋ ਵਾਪਰੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਸੀ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਭਲਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਵਾਦ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਭਾ ਉੱਨੀ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਦੋ-ਕੁ ਸਾਲ ਤਾਂ ਮੁਢਲੇ ਜੋਸ਼, ਉਮਾਹ



ਦਾ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਮੋਢੀਆਂ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦਾਂ ਨੇ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮੱਠਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਭਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੱਧਮ ਪੈ ਗਿਆ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਾ-ਹੋਇਆਂ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

**ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ :-** ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣਕਾਰੀ ਉੱਦਮ ਇੰਨਾਂ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰਾ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਤੋਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਚਾਲਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹੋ ਗੱਲ ਇਥੇ ਹੋਈ। ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ।

ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਜੱਟ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਨ। ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਕਾਲਜ ਤੀਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗ ਗਈ। ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਕੌਮਾਂ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਉਛਾਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਪੰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕ ਕੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ:-

੧. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

੨. ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ

ਯਤਨ ਕਰਨਾ।

੩. ਅਨਮਤ ਜਾਂ ਮਨਮਤ ਵਿੱਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਕ ਕੇ ਪੱਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣਾ।

੪. ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਚੱਲਣਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੱਡਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਤ ਸੀ (ਇਹ ਵਿਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰੁੱਸ, ਵਿੱਟਰ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵੱਲੋਂ ਢਾਹ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਕੋਝੇ ਤੇ ਚੋਭਵੇਂ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਘੁਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਲੀਕਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਐਨ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲ੍ਹਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਸੰਨ ੧੮੭੭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਏ।

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆਂ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰਹ-ਰੀਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ,

ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰੀਝ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗਰਜ ਲਈ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰ-ਕਾਰੀ (ਅਖਬਾਰ-ਨਵੀਸੀ) ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਵਸੀਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ।

### ੧. 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ

(ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)।

### ੨. 'ਵਿਦਿਅਕ ਪੰਜਾਬ'

(ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ)।

### ੩. 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' (ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿੱਚ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆ)।

### ੪. 'ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਕ'

(ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ)।

### ੫. 'ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ'

(ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ)।

ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਵਿੱਚ 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਛਪਵਾਈ ਸੌਖੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗਰਜ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਨਿਤਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਯਤਨ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ

ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਆਗੂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਫਿਰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੭੯ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਦਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਚੋਖੀ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਿੰਘ-ਸਭਾਵਾਂ ਬਣ ਬਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਚਾਲੂ ਹੋ ਪਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘ-ਸਭੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਇਕੋ ਸਨ, ਪਰ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਥ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਥ ਤੇ ਵਖੇਵੇਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸੋਢੀ, ਬੇਦੀ, ਬਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ।

ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਤੇ ਸਰੀਕਾ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਜਨਰਲ (ਵੱਡੀ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਹੇਠ ਮਿਲਵਰਤਣ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹ ਗੰਢ-ਤੁੱਪ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਸਵਾਰ ਸਕੀ ।

ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਤਹਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਸਨ-ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ ਪਰ ਸਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਤੇ ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਊ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸੱਜਣ ਆਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਏ। ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵਧੀਆ ਸਾਥੀ ਮਿਲ ਗਏ ।

**ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ :-** ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ (ਵੱਡੀ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ

ਜੁਗਤ ਬਹੁਤੀ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਨਰਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ । 'ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ' ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਰਬਰਾਹ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚੀਫ ਸਕੱਤ੍ਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਬਣਾਏ ਗਏ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੰਮ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ।

ਪਰ ਇਹ ਏਕਤਾ-ਮਿਲਾਪ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਨਿਭ ਸਕਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਗਿਰਦੇ ਹੋਈ, ਇਹ ਮਤ-ਭੇਦ ਖੁੱਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ 'ਤੂੰ ਤੂੰ-ਮੈਂ ਮੈਂ' ਤੀਕ ਨੌਬਤ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਵਧ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ :

(੧) **ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਏ** - ਸ: ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਵਰਗੇ- ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ।

(੨) **ਨਰਮ ਖਿਆਲੀਏ** - ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ-ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ ।

(੩) ਬੇਦੀ, ਸੋਢੀ ਆਦਿ ਬਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ

ਜੀ ਬੇਦੀ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਰ-ਗੱਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮੌਕੇ ਮੁਜਬ ਕਦੇ ਗਰਮ-ਖਿਆਲੀਏ ਤੇ ਕਦੇ ਨਰਮ-ਖਿਆਲੀਏ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਵਧਦੇ ਗਏ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸੂਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੇਦੀ' ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ । ਹੋਰ-ਹੋਰ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ । ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

**ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ :-** ਇਹ ਮਤ-ਭੇਦ ਮਿਟਦੇ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਤੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ, ਜੁਸ਼ੀਲੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅਛੂਤ-ਉਧਾਰ, ਆਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚੰਗੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ । ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਕੁਰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਰੀਸੇ ਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਚਾਲੂ ਹੋ ਪਈ ।

ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਆਉਣੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਿ ਵਾਲੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ।

ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਸਦਕਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਠ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੋ ਹੋਰ ਪੱਤਰ 'ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' ਅਤੇ 'ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਕ' ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਬਾ-ਦਬ ਉੱਠਨੀ ਕਰਦਾ ਗਿਆ।

ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁੜਬਾ-ਖੁੜਬੀ ਟਿਕੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਧਰੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੱਖ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੈ-ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਤਨਖਾਹੀਏ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਸਨ :

੧. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰ-ਅੰਸ (ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ।\*

੨. ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ੨੪ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ

\* ਅਰਥਾਤ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਬੇਦੀਆਂ, ਸੋਢੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੩. ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ।

੪. ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਦੇ ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਖ਼ਤ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ), ਤਖ਼ਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਦੱਖਣ) ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ 'ਬੇਦੀ' ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਉਧਰੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਧੜਾ-ਧੜ ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਲੇਰ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਤ-ਭੇਦ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗੱਜੇ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ

ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦ ਕੋਟ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ 'ਬੇਦੀ' ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ ਅਦਿ ਸੋਢੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੱਤਕ-ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਪ੧) ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਚੇਰੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚਿੜ ਗਏ।

**ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਯਤਨ :-** ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੭੭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਅਕ ਆਸ਼ਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਫੇਰ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੋਈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਰਲਵੇਂ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਗੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਆ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਪੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀਂ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਚੰਗੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਈ।

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੮੮੯ ਵਿੱਚ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਬਣੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਚੰਦੇ ਇਕੱਠ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸਤਿਹਾਰ ਕੱਢੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤਨਖਾਹੀਏ ਹਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ੫ ਮਾਰਚ ੧੮੯੨ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ।

**ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ :-** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੁੱਟ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਜੱਟ, ਗੈਰ-ਜੱਟ ਦਾ ਸੁਆਲ ਬਣਿਆ। ਉਧਰੋਂ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਵੱਜੀਆਂ। ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੯੬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਵਿੱਚ ਭਾਈ

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਢੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੋਢੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਸਾਥੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

ਉਧਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਨ ਸੂ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਹ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਥ ਦਾ ਇਕੋ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ੧੦ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦਾ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਭ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਇਸ ਮਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਸਾਂਝਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੋਢੀ ਮੋਤ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੦੨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬਾਗੜੀਆਂ' ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਸਕੱਤਰ ਬਾਪੇ ਗਏ।

ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਵੱਡੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ-

(੧) ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ -

(੨) ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ । ਪਹਿਲੇ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ । ਕਾਲਜ ਦੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ ।

ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੦੮ ਵਿੱਚ ਚੋਣਵੇਂ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਕਰ ਕੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ 'ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਈਂ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ-ਉਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ । ਸੰਨ ੧੯੧੮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਉਥੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ।

ਇਸੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਕੰਨਿਆਂ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਭੁਜੰਗਣ ਆਸ਼ਰਮ ਕੈਰੋ, ਜਸਪਾਲੋਂ ਤੇ ਭਸੋੜ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ।

ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਤੀਕ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਉੱਪਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਮਕ-ਹਲਾਲ ਵਫਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ । ਜਦ ੧੯੨੦ ਗਿਰਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ

(ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ) ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ, ਤਾਂ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਮਾਤ ਪੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਨੇਮਾਂ ਮੂਜਬ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉੱਜ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਘੇਰਾ ਚੋਖਾ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ :-** ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈਆਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ । ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ । ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਮਨ-ਆਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਰਾਬੀਆਂ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨਮਤ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਸੰਨ ੧੯੦੫ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚੁੱਕ-ਚੁਕਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਇਸ 'ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਫੇਰ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨੰਦੇੜ) ਦੱਖਣ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬਾਕੀ





## ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ

**ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ :-** ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਅਸਥਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਪੰਥਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕੇਂਦਰ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਜਾਤ, ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਆਏ ਗਏ ਹਰੇਕ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੌਮ, ਦੇਸ਼, ਜਾਤਿ, ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਸਭੇ ਇਕੱਠੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿੱਟ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨਹੀਂ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਟਾ, ਦਾਲ, ਸਬਜ਼ੀ, ਲੂਣ, ਮਸਾਲਾ, ਘਿਉ ਆਦਿ ਦੇਣ ਅਤੇ ਹੱਥੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪਰੇਮੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀ, ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਤੇ ਮਰਨੇ-ਪਰਨੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ, ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾਂ, ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਦਵਾ ਘਰ, ਭੁੱਖਿਆਂ ਲਈ ਲੰਗਰ, ਮੁਖਾਜਾਂ ਲਈ ਪਨਾਹ-ਘਰ ਅਤੇ ਰਾਹੀਆਂ, ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਲਈ ਬਿਸਰਾਮ-ਅਸਥਾਨ ਹਨ।

ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਆਸ-ਸ਼ਾਲਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਪੂਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਦੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਖੇਤਰ ਹਨ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ :-** ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : 'ਪੰਜਾਂ ਤਖਤਾਂ ਸਰਬੱਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਬੋਲੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ !' ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਰਯਾਦਾ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕਥਨੀ-ਕਰਨੀ ਦੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਸੇਵਕ ਆਪਣੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਨਿਰਬਾਹ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਰਤ ਕਿੱਤਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੁਜਬ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰੇ ਪੁਚਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਦ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰ-ਘਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਦਿਨ ਕੱਟਣੇ

ਪਏ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਗੀਰਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਆਦਿ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਧ ਗਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਵਿੱਚ ਮੁਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਭ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਗੜਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਕੌਮ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਏਥੋਂ ਤੀਕ ਡਿੱਗ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕਵੇਲ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੇ ਵੰਗ ਸਿੱਖੀ-ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕੇ ਹੀ ਹੋਰਵੇਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ।

ਫੇਰ ਵੀ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਅਗਲੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਣੇ ਸਮਝ ਕੇ ਹਟਾ ਦੋਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦੋਂਦੀਆਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕਦੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ। ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਗੜ :-** ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹਾਲਾਤ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਗਏ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ

ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਰਬਰਾਹ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਹੇਠ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਰੀਬਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੱਕ ਮਿਲ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਗਏ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਕੁਰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਮੂਜਬ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖੁਰਦ-ਬੁਰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਉਹ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਐਸ਼ਾਂ-ਬਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਨੀਚ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਖਰਚਣ ਵਰਤਣ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ। ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

**ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ :-** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਥਾਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਕੂਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਊਪੁਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖਰਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣ ਗਏ। ਨੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਵੇਖ-

ਵੇਖ ਕੁੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਗੋੜ ਖਾਧਾ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਲੂਣਾ ਖਾਧਾ। ਉਹ ਵੀ ਜਾਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਟਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਟੁੰਬਿਆ, ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਗਈ।

ਸਿੰਘ-ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੀ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ। ਤਖਤਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਹਨੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੀ ਸਿੰਘ-ਸਭੀਆਂ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਡਟੇ ਰਹੇ।

**ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਾਹ :-** ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੁਰਜੀਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਰਾਹ ਸਨ- ਬਾਈਕਾਟ, ਲੋਕ ਰਾਏ ਦਾ ਦਬਾ ਅਤੇ

ਮੁਕੱਦਮੇਂ। ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੀ ਜਾਣੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣੇ ਹਟ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਉੱਤੇ ਜੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਰਕਣੀ। ਜਗੀਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਥੇਰੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਆਸ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਕੌਮ ਦੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਤਕੜੀ ਕੇਂਦਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜੁਟ ਪੈਂਦੀ। ਦੂਜੇ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਜੇਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਮਹੰਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਖਰਚ-ਭਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਾਈ ਮੁਕੱਦਮੇਂ ਕੀਤੇ ਵੀ ਗਏ ਤੇ ਲੰਮੀ ਖੇਚਲ ਤੇ ਚੌਖੇ ਖਰਚ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤੀ ਨਾ ਸੁਧਰੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਧਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਜਤਨ ਖਰਚ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਣੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਦਬਾਅ ਨਾਲ ਜੇ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਹੋਰ ਰਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ-ਜਿਥੇ ਖਾਸ ਖਰਾਬੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹੰਤ ਜਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀਆਂ। ਮਹੰਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਝੁਕਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੋਧਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ।

**ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣ :-** ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਏਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ

ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਸੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਛੇੜੇ ਹੋਏ ਤਨਖਾਹ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੫੯ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੱਦੀ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਨਿਬੜਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਕੀ, ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ?” ਸਿੱਖ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੱਬੇ ਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ; ਕੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ 'ਤੇ ੯ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਰਬਰਾਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਜਬ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਬਰਾਹ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਰਬਰਾਹ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਆਮਦਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਪੰਥ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਪੰਥ ਦੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਵੀ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਅਖਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਬਰਾਹ ਨੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਰਨ

ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਥਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਹੜੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਐਵੇਂ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰੋਗੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੀ ਰਕਮ ਚੁਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਯਾਤਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਰੁਮਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨੀਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਆਪਣੀ ਘਰੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸੀਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਵਿਗਾੜੀ ਗਈ। ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਗੰਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਘਟੀਆ ਕਿੱਸੇ ਵਿਕਦੇ ਸਨ। ਗੰਦੇ ਦੋਹੜੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚਕਰਾਂ, ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੯੦੫ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ-ਸਭੀਆਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ। ਚੁਕਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ ੧੯੦੬ ਵਿੱਚ ਹਵਾੜਾ ਉੱਡਿਆ ਕਿ ਸਰਬਰਾਹ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਬਰਾਹ ਨੀਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਗੜਦਾ ਗਿਆ, ਇਥੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ

ਤੇ ਖਰਾਬੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਥੇਰਾ ਕੁੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੁਝ ਬਣਦਾ ਨਾ ਜਾਪੇ। ਸੰਨ ੧੯੧੫ ਵਿੱਚ ਸਰਬਰਾਹ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਸੰਨ ੧੯੧੯ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਅਕਾਰਨ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਕੇ ਬੇਅੰਤ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਡਾਇਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਮਾਣ, ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਡਾਇਰ ਦੇ ਕਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ।

ਉਧਰੋਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰਾਏ-ਵਾਗਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨਰਥ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਵੱਜ ਗੱਜ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਿੱਚ ਤਮਾਕੂ ਰਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਵਾਂਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਜਾਰੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਈਆਂ

ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਛੇੜਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਇਹ ਸਾਡੀ ਹੱਟੀ ਹੈ, ਜੀਕੁਰ ਆਪਣੀ ਹੱਟੀ ਉੱਤੇ ਗਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਜੀ ਕਰੇ ਤੁਸੀਂ ਸਲੂਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਓਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡਾ ਇਹ ਸਲੂਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਕਰੋ।”

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਖਰਾਬੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲ-ਦੁਖਾਉ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਜਾਣ, ਪਰ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਮਤਿਆਂ ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ (ਦਿੱਲੀ) :-** ਇਧਰ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਣ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੰਨ ੧੯੧੧ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਉਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਛੇ ਨੁੱਕਰੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਵਾਇਸਰਾਇ ਦੇ ਮਹੱਲਾਂ ਪਾਸ ਸ਼ੋਭਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ। ਸੰਨ ੧੯੧੪ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ

ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਛਿੜ ਪਈ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਉਧਰੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆਰਾ। ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਭਿਆਨਕ ਭੀੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਜੰਗ ਮੁੱਕ ਗਈ, ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਕੰਧ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮੁੜ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਗਈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਕੰਧ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਨਵੀਂ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਕੇ ਚੌਰਸ ਵਲਗਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਡਟ ਗਏ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਕੰਧ ਦਾ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹਿੱਸਾ ਸਰਕਾਰ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਦੇਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਮੰਨਦੀ ਨਾ ਜਾਪੇ। ਇਸ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਸ਼ਹੀਦੀ-ਜੱਥਾ' ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਕੰਧ ਉਸਾਰੇ। ਇਸ ਜਥੇ ਲਈ ਨਾਂ ਮੰਗੇ ਗਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੋਇਆ। ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਜਥੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਲਾਹੌਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੰਧ ਉਸਾਰੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਢਾਹੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ :-** ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਜੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੇਰੀ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ' ਬਣਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਹੰਤ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੰਨ ੧੯੧੮ ਤੀਕ ਇਹੋ ਦਸਤੂਰ ਚਾਲੂ ਰਿਹਾ।

ਮਹੰਤ ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਲਈ। ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੧੮ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਜੀਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮਹੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੋਤਰੇ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬਣਾ ਧਰਿਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਾਬਾਲਗ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਾਲੇ ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮਹੰਤ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੱਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਕੁਲੈਕਟਰ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਮਹੰਤ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਨੇਮਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਮੁਜਬ ਕੋਈ ਮਹੰਤ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਅਜੇ ਵਿੱਚੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਗੰਡਾ ਸਿਹੁੰ ਨਾਮੇ ਇਕ ਪਤਿਤ ਨੂੰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਾਰਡੀਅਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਸਭ ਇੰਤਕਾਲ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿਹੁੰ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਗਾਰਡੀਅਨ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਨਸਫ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ੫੦,੦੦੦ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਰਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫੀਸ-ਕੋਰਟ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੌਹ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਬੁੜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਦਿੱਤੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਫੀਸ-ਕੋਰਟ ਨਾ ਲਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਖਾਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਉਪਰੋਂ ਗੰਡਾ ਸਿਹੰ ਵਿਰੁੱਧ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਤਿਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਭੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾਤਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੰਡਾ ਸਿਹੰ ਦੇ ਭਾੜੇ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਜਥੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੰਡਾ ਸਿਹੰ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁੱਕਿਆ। ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਝਬਾਲੀਏ ਭਰਾ, ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀ ਦੂਰ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਏ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਦਫਾ ੧੪੪ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੰਡਾ ਸਿਹੰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ੧੪੪ ਦਫਾ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੰਡਾ ਸਿਹੰ ਨੂੰ ਸਰਬਰਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਫੇਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ।

੫ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪੰਥ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ੧੩ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੁੱਜ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਕਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਫਤਹਿ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ :-** ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ ਤਰਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਥਾਪੇ ਸਰਬਰਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ

ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੯ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ ।

ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਬੰਦਸ਼ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ । ੧੧-੧੨ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ 'ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ' ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ । ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ । ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਨਵੇਂ ਸਜੇ ਸਿੰਘ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਪਰਾਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਮਾਇਆ ਭੇਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸਧਣ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਆਪਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਾ ਦਿਓ । ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਪਰ, ਫੇਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰਦਾਸੀਆ (ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੰਘ) ਅਰਦਾਸ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਅੜ ਬੈਠੇ । ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਹੁਕਮ

ਦਾ ਜੋ ਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ । ਅਰਦਾਸੀਏ ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਕ ਲਿਆ।

ਇਹ ਵਾਕ ਆਇਆ--

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੩ ਦੁਤੁਕੀ ॥

ਨਿਗੁਣਿਆ ਨੋ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਲਏ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇ ॥  
 ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਉਤਮ ਹੈ ਭਾਈ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ॥੧॥  
 ਹਰਿ ਜੀਉ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਇ ॥  
 ਗੁਣਹੀਣ ਹਮ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਈ ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਲਏ ਰਲਾਇ ॥ਰਹਉ॥  
 ਕਉਣ ਕਉਣ ਅਪਰਾਧੀ ਬਖਸਿਅਨੁ ਪਿਆਰੇ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਿ ॥  
 ਭਉਜਲੁ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿਅਨੁ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਬੇੜੈ ਚਾੜਿ ॥੨॥  
 ਮਨੂਰੈ ਤੇ ਕੰਚਨ ਭਏ ਭਾਈ ਗੁਰੁ ਪਾਰਸੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇ ॥  
 ਆਪੁ ਛੋਡਿ ਨਾਉ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਭਾਈ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ ॥੩॥  
 ਹਉ ਵਾਰੀ ਹਉ ਵਾਰਣੈ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਕਉ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ ॥  
 ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਜਿਨਿ ਦਿਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਮਤਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਉ ॥੪॥  
 ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸਹਜੁ ਨ ਉਪਜੈ ਭਾਈ ਪੁਛਹੁ ਗਿਆਨੀਆ ਜਾਇ ॥  
 ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਦਾ ਕਰਿ ਭਾਈ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ॥੫॥  
 ਗੁਰਮਤੀ ਭਉ ਉਪਜੈ ਭਾਈ ਭਉ ਕਰਣੀ ਸਚੁ ਸਾਰੁ ॥  
 ਪ੍ਰੇਮ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਈਐ ਭਾਈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ ॥੬॥  
 ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਹਿ ਆਪਣਾ ਭਾਈ ਤਿਨ ਕੈ ਹਉ ਲਾਗਉ ਪਾਇ ॥  
 ਜਨਮੁ ਸਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਭਾਈ ਕੁਲੁ ਭੀ ਲਈ ਬਖਸਾਇ ॥੭॥



ਸਚੁ ਬਾਣੀ ਸਚੁ ਸਬਦੁ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹੋਇ॥  
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਮਨਿ ਵਸੈ ਭਾਈ ਤਿਸੁ ਬਿਘਨੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕੋਇ॥੮॥੨॥

(ਪੰਨਾ ੬੩੮)

ਇਹ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬੇ ਬੈਠੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਹੈ? ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣ ਤੇ ਛਕਣ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਅੜੀ ਵੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਿੰਘ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਸੁੰਢਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੋ, ਸੁ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬਾਪੇ ਹੋਏ ਸਰਬਰਾਹ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨੱਠ ਕੇ ਗਏ ਹੋਏ ਪੁਜਾਰੀ, ਸਰਬਰਾਹ ਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ

ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸਰਬਰਾਹ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਸੱਦਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਸਮੇਤ ੯ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਰਜੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਸਰਬਰਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ 'ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤਲਮਲਾ ਉੱਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੀਖਿਆ। ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਖੱਪ ਜਿਹੀ ਪਈ। ੧੫ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਬਾਬਾ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਪੱਟੀ ਨੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੀਕ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਚੁੱਕੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰੀ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਿਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੇ ਗੜਬੜ ਮਚਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਧਾਰੀ, ਬਾਬਾ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਪੱਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਣੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਨਿਹੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਥ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ

ਕਰ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਅਜਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਆ ਜਾਓ। ਇਸ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਪਤਰ ਵਾਚ ਗਏ।

**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ :-** ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਥ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕਠ ਸੱਦ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਹੁੰ ਤਖ਼ਤਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਿਥਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ੧੫ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ।

ਇਸ ਇਕੱਠ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ੨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ੩੬ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਭੇ ਸੱਜਣ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਸ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ, ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ੧੫ ਤੇ ੧੬ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ੧੭੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ੩੬ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਗਮ ੧੨ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ

ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੧ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ੧੪ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮੇਟੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਮੁਕੰਮਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ੨੭ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ੩੧ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅੰਤ੍ਰਿਗ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਚੁਣੇ ਗਏ :

**ਪ੍ਰਧਾਨ - ਸ:** ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ, ਸਿਆਲਕੋਟ।

**ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ - ਸ:** ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

**ਸਕੱਤਰ - ਸ:** ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬੈਰਿਸਟਰ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਪੰਥ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ। ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਮੰਨ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਤਨਖਾਹ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਹੋਠੀਆਂ, ਤੇਜਾ, ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ, ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਰੋੜੀ ਸਾਹਿਬ

ਏਮਨਾਬਾਦ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ਖਰਾ ਸੌਦਾ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੋਰ, ਸਮਾਧ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੁਝ ਹੋਰਨੀਂ ਥਾਈਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਚੋਖੇ ਵਿਘਨ ਪਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਅਗਾਂਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ :-** 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ) ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਚਲ ਝੱਲਣ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪੰਥ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਥ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀਆਂ, ਧਰਮ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯੋਗ ਮਰਯਾਦਾ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ, ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ, ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ੧੪ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਹਰੇਕ ਤਹਿਸੀਲ, ਜ਼ੈਲ ਤੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ,

ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਵਿਖਾਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਜਥੇਬੰਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਗਈ।

**ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ :-** ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਰੇਡਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਚੋਖੇ ਆਪ-ਹੁਦਰੇ ਸਨ, ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਆਮਦਨ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਹੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸਫਾਈ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪੁਜਾਰੀ ਬੜੇ ਭੂਤਰੇ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਚਰਨ ਅਤੀ ਭੈੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ-ਕਬਾਬੀ ਤੇ ਵੈਲੀ ਵੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਨ। ਕਈ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਗੁਟ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਹੱਥੀਂ ਬਟੇਰੇ ਫੜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬੇ ਆ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਜ-ਗੱਜ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਏਥੇ ਆਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਾ ਆਵੇ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪੱਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਈਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਟਿੱਚਰਾਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਛੇੜਦੇ ਸਨ।

ਜਦ ਪੰਥ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ, ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕਿੰਗ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਕੇ ਹੱਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਇਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮੱਦਦ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਭੂਤਰ ਗਏ।

੨੪ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਜੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ-

“ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗਲ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੋੜਿਆ ਤੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉਥੇ ਨਿਤ ਦਿਹਾੜੀ ਛੋੜਖਾਨੀ ਤੇ ਟਿੱਚਰ-ਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੨੫ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ‘ਭੁੱਚਰ’ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਹੇਠ ੪੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਪੁੱਜਾ। ਜਥੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਬਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ। ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਜਿਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ੭੦ ਕੁ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਵੀ ਕੀਤੇ ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ

ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਮਨ ਸਹਿਤ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਉਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜਥੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ :

- ੧) ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ।
- ੨) ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ।
- ੩) ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
- ੪) ਕੇਵਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਤੇ ਰਹਿਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ
- ੫) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਭੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗਤ ਦੀ ਲਾਈ ਤਨਖਾਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ।

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿਓ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਸਨ। ਜਥੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜੇ ਹੋਏ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਸਭ ਪੁਜਾਰੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਥੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀਏ ਅੰਦਰ ਚੱਲ

ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ।

ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ।

ਉਧਰੋਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਬਾਹੇ । ਭਾਈ ਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ । ਉਧਰੋਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਇੱਟਾਂ ਵੱਟੇ ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟੇ ਗਏ । ਕਈ ਆਦਮੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਗੁਟ ਹੋਏ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਛਵੀਆਂ, ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਅਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਸਿੰਘ ਅੱਗੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ । ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪੜਦੇ ਤਾਣ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਪ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਡਿੱਗੇ ਵੱਟਿਆਂ, ਬੰਬਾਂ ਤੋਂ ਪਏ ਰੌਲੇ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਦਰ ਕੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਥੇ ਦੇ ੧੭ ਸਿੰਘ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦੋ ਭਾਈ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ।

੨੬ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ । ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ੧੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ।

**ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ :-** ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਬੜਾ ਹੀ ਐਬੀ ਤੇ ਵੈਲੀ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰਨ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੧੭ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਜਰਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਪਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਰੰਜ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ । ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਘ-ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ । ਪਰ ਨਾ ਮਹੰਤ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ ੧੯੧੮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿੰਧੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਿਆ । ਸ਼ਾਮ ਦੇ 'ਰਹਰਾਸਿ' ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ ਸਾਧ ਨੇ ਉਸ ਸਿੰਧੀ ਦੀ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਜਬਰਨ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ੬ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਈਆਂ ਤੇ ਰਾਤ ਉਥੇ ਰਹੀਆਂ । ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਨ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਨਰਥ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲਾ

ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰਮਤੇ ਰਾਹੀਂ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰੇ। ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਥ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਦਰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ੪੦੦ ਗੁੰਡੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਦਾਲੇ ਪਹਿਰੇ ਲਗਵਾ ਦਿਤੇ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਧਾਂ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਸੱਦਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ੬੦,੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਹੰਤ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਕੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵੀ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਲਏ।

ਮਹੰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੇ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ੨੬ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਦੇ 'ਜਨਰਲ ਸਮਾਗਮ' ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ੪-੫ ਤੇ ੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਮਹੰਤ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭੀ। ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਛਵੀਆਂ-ਗੰਡਾਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ੨੮ ਪਠਾਣ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲਿਓਂ ਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ

ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੋਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਦ ਉਹ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ 'ਸੰਤ ਸੇਵਕ' ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਝ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮਹੰਤ ਨੇ ੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ 'ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹੁੰਆਂ ਖੁਆ ਕੇ ਇਕਰਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਹੰਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਡੱਟ ਕੇ ਲੜਾਂਗੇ। ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਕੂਕੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਰ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ੧੪ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ਕਿ ਜਦ ਪ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪੰਥ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਜੁੜੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਪੱਜ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਨੇ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਥਾ ਲਿਜਾਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਾਰੋਵਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਜਥੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਦੀ ੧੪ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਲਈ ਮਿਥੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ

ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਾ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ।

ਉਧਰੋਂ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਵਾਸਤੇ ਮਿਥੀ ਗਈ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਜਥਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਤੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਬੰਦੇ ਭਜਾਏ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇ ਲਿਜਾਣੋਂ ਰੋਕਣ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਵੱਲ ਗਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰੇ ਸੌਦੇ ਜਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਚੋਖੀ ਬਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਖਰੇ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ, ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਦੋਹ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੯ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡੋਂ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ੨੦੦ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੬ ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੋਜਿਆ ਬੰਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ। ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬਹਿ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ, ਲੱਕੜਾਂ, ਛਵੀਆਂ, ਗੰਡਾਸੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸ ਚੋਖੇ ਮੰਗਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁੰਡੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵੀ ਸੌਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਜਥਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਥੇ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਛਵੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਕਈ ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਜਦ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਉੱਪਰ ਛਵੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕਰ ਕੇ ਭਖਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ, ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਨ-ਗਿਣਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਥ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।

ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਾ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਜਥੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ।

ਉਧਰੋਂ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਵਾਸਤੇ ਮਿਥੀ ਗਈ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਜਥਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਤੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਬੰਦੇ ਭਜਾਏ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇ ਲਿਜਾਣੋਂ ਰੋਕਣ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਝੱਬਰ' ਵੱਲ ਗਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰੇ ਸੌਦੇ ਜਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਚੋਖੀ ਬਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਖਰੇ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਇਕ ਸੱਜਣ, ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਦੋਹ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਚੰਦਰ ਕੋਟ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੯ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡੋਂ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ੨੦੦ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ੬ ਵਜੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਬੰਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ। ਜਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬਹਿ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ, ਲੱਕੜਾਂ, ਛੱਦੀਆਂ, ਗੰਡਾਸੇ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਕਾਰਤੂਸ ਚੋਖੇ ਮੰਗਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁੰਡੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਵੀ ਸੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦ ਜਥਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਥੇ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫੇਰ ਛੱਦੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਕਈ ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜੇ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ: ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੱਲ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਜਦ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਉੱਪਰ ਛੱਦੀਆਂ ਤੇ ਗੰਡਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੱਟੜ ਕਰ ਕੇ ਭਖਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਖੂਨੀ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ, ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਨ-ਗਿਣਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਥ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।



੨੩ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਤੜਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੂਜਬ, ਕਾਲੇ ਦਸਤਾਰੇ ਸਜਾਏ।

ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ। ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ੭ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ, ਅੱਠਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਅਤੇ ੧੬ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ੭-੭ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਪੀਲ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਮਹੰਤ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹਟਾ ਕੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਸਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋਹ ਦੀ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਲ ਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਆਰਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਖੋੜ-ਚਿਰੀ ਨਿਕਲੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸਖਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਚੋਖਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

**ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੌਰਚਾ :-** ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ੇਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਕਰਨ। ਅੱਗੇ ਇਹ ਚਾਬੀਆਂ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ੭ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਹ ਚਾਬੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਪਤਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਘਵਿੰਡ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰਬਰਾਹ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੧੫ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਲੋਂ ਲੱਗਣਾ ਸੀ। ਕਪਤਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੋਸ਼ਾਖਾਨਾ ਸ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਣਗੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਗੁਰਪੁਰਬ ਨੂੰ ਜਲੋਂ ਨਾ ਲੱਗਾ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੦੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।

੫ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚਾਬੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ

ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

**ਸਖਤੀ ਦਾ ਦੌਰ :-** ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਤਾਂ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਇਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸਾਊਆਂ ਵਾਲੇ ਜੇਰੇ ਨਾਲ ਜਰ ਨਾ ਸਕੀ, ਉਹ ਹਿਸ ਖਿਝ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸਖਤੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਭ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਖੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫਹਰਿਸ਼ਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੜਾ-ਧੜ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਪਈਆਂ। ਸਖਤ ਕੈਦਾਂ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਤਾਈ-ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਲੀ ਪੱਗ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਇਉਂ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਜੀਕੁਰ ਕਈ ਮੱਝਾਂ, ਉਠ ਜਾਂ ਬਲਦ ਲਾਲ ਟਾਕੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਤਰਹਿਕਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਰਕਾਰ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲ ਪਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਸ ਸਖਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਮਕਾ-ਭੜਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਬਦਲੇ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖ ਡਟੇ ਰਹੇ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੇਈ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਥ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

**ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ :-** 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ' ਤਹਿਸੀਲ ਅਜਨਾਲਾ

ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ੧੩-੧੪ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਮਹੰਤ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਜਦ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ (ਜਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮਹੰਤ, ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦਾ ਐਬੀ ਤੇ ਵੈਲੀ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਕਿ ਉਹ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝਾਵੇ, ਪਰੇਰੇ।

੩੧ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ:

੧) ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖੋ, ਇਕ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਵੋ।

੨) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਜਾਓ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋ।

ਮਹੰਤ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਉੱਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ੧੧ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਮਹੰਤ

ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ੮ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਅਨੰਦ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਮਹੰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਕੌਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਪਰ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤੀ ਕਰਨੀ ਅਰੰਭੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਹੰਤ ਫਿਰ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੨੩ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਜਥਾ ਭੇਜ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਪੁਲਸ ਦਾ ਜਥਾ ਲੈ ਕੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਪੁਲੀਸ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਮਹੰਤ ਵਲੋਂ ਹੱਲੇ-ਗੁੱਲੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਹਟਾ ਲਈ ਗਈ।

ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੨ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ੧੨੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਕਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਫੇਰ ਫਿਰ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ

ਬਾਲਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਭੋਂ ਵਿਚਲੀ ਕਿੱਕਰਾਂ ਦੀ ਝੰਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ੮ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਇਸੇ ਭੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੁੱਕੀ ਕਿੱਕਰ ਛਾਂਗ ਕੇ ਬਾਲਣ ਲਿਆਂਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਦਰਖਾਸਤ ਲਈ ਗਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ ੬-੬ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ-ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਪੁਲਸ ਦੀ ਗਾਰਦ ਬਿਠਾਈ ਗਈ। ਅਕਾਲੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਬਾਲਣ ਵੱਢਦੇ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ। ਪੁਲਸ ਨੇ ੧੦-੧੨ ਦਿਨ ਕੋਈ ਰੋਕ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ੨੨ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਯਕਾ-ਯਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ੨੫ ਅਗਸਤ ਤੀਕ ਗਿਣਤੀ ੨੧੦ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਫੜੀਂਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੨੫ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਹੋਰ ਪਾਸਾ ਪਲਟਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਸ ਬਿਠਾਈ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਅਕਾਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਲੱਕੜਾਂ ਨਾ ਲਵੇ। ਬਾਹਰੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਰਸਦਾਂ ਦੇ ਗੱਡੇ ਲਿਆਂਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਡੱਕ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਲਸੀ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਝੰਬਿਆ ਜਾਵੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਰਸਦ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਮਸਤਾਨਾ ਹੋ

ਗਿਆ ਪਰ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੱਕੜਾਂ ਵੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਗੋਂ ਪੁਲਸ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਰਦਈ ਹੱਠ ਪਾਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੩੬ ਭੁੱਖੇ-ਭਾਣੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਲਸੀ ਡਾਂਗਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਬੇ-ਸੁਰਤ ਕਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਤੇ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੨੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ ਜੁੜੀ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਫਿਰ ਲਾਠੀਚਾਰਜ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਮੋਰਚਾ ਗਰਮ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।

੨੬ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ, ਇਹ ਇਕੱਤਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਪੜਾਸੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਛੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਜ-ਪਜ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ੯ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਜੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਸਿੱਖ-

ਪੰਥ ਦਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਉਥੋਂ ਪੁਲਸ ਹਟਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ-ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੰਥ ਦਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਉੱਤੇ ਤੁਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪੰਥਕ ਐਲਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਖਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ੬੦ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ੨੯ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਨ-ਗਿਣਤ ਸੰਗਤ ਜੁੜੀ। ਇਹ ਜਥਾ ਵੀ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਭੌਰਿਆਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿਣ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਸਟ ਡਰ ਕੇ ਝੱਲਣ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਨਾ ਮੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਦਿਨ ਦੇ ੩ ਵਜੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਜ-ਪਜ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਥੇ ਨੇ ਮੁੜਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਪਰ ਲਾਠੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ।

ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਾ ੧੦੦-੧੦੦ ਦਾ ਜਥਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜਿਹਲਮ, ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ

ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਜਥੇ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਪਿਨਸ਼ਨੀਏ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ । ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਸੂਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ । ਕੋਈ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਹਟਦਾ। ਕੋਈ ਸੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਦਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਆਖੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮਾਰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਜਦ ਤੀਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਲ ਹੁੰਦਾ, ਹਰੇਕ ਸਿੰਘ ਅਗਾਂਹ ਵਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ । ਉਧਰੋਂ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 'ਭਲਵਾਨ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਛੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਅਧਮੋਹੇ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ।

ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਵਾ ਸੰਮਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ।

ਜਥਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬਰ, ਜਬਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਬਰ, ਬੇ-ਕਾਨੂੰਨੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਬੇ-ਕਿਰਕੀ ਭਰੇ ਹਠ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਸੀ। ੧੩ ਕੁ ਦਿਨ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਉੱਘੇ ਆਗੂ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦੇ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਝਾਕੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੇਖਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣਾ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਦੰਗ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਜਥੇ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਆਖਦੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਲਾਠੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਘਾਬਰ ਗਏ ੧੩-ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਤੇ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਾਲੀ ਚੌਂਕੀ ਉਠਾ ਲਈ ਅਤੇ ਜਥੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਤੀਕ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ੧੩ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ । ਜਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੫੬੦੫ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੩੫ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ੨੦੦ ਫੌਜੀ ਪਿਨਸ਼ਨੀਏ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਕੁਤਿੱਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭਦਾ।

ਅੰਤ ਨੂੰ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ । ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਹੰਤ ਪਾਸੋਂ ਠੋਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਬਾਲਣ ਵੱਢਣੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸਰ ਹੋਇਆ । ਪੰਥ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅੱਤ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਬਰ ਵਾਲੇ ਹਠ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਸਭੇ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ।

ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਸਿਆਣੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੜੀ ਮੋਹਨਤ ਨਾਲ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਰੀਪੋਰਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰੀਪੋਰਟ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਦਈ-ਪੁਣੇ ਵਾਲੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਬੜੀ

ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਣੀ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

**ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ :-** ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਅਟਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਹਰੇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਆ ਰਹੇ ਜਥੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਥਾ ਲਿਆ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਜਲ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਬਾਬੂ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਨਾਂਹ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਰੇਲ ਦੀ ਲਾਈਨ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵੀ ਬਥੇਰੇ ਸਿੰਘ ਬਹਿ ਗਏ ਜਾਂ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ। ਗੱਡੀਆਂ ਗਈ, ਇੰਜਣ ਨੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਿੰਘ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਗੱਡੀ ਵੀ ਲੱਗੀ ਆਈ। ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਇੰਜਣ ਹੇਠ ਪੀਠੇ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਹਿੱਲਿਆ। ਗੱਡੀ ਖੜੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਗੱਡੀ ਤੋਰੀ ਗਈ।

**ਕਾਰ-ਸੇਵਾ :-** ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਕਾਰ (ਗਾਰ, ਚਿੱਕੜ) ਕੱਢਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਪੰਥ ਦੇ ਹਰੇਕ ਫਿਰਕੇ ਤੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ-ਮਰਦਾਂ, ਤੀਵੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ-ਬੱਚੀਆਂ-- ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ।

ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ੧੭ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਆਰੰਭ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਲੂਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਿੱਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੀਕ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਦੋ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ।

**ਮੋਰਚਾ ਭਾਈ ਫੇਰੂ :-** ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਚੋਖੀ ਭੋਂ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ੨੧ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ੪੦੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਰਸਦ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ੨੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੭ ਦਸੰਬਰ

ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ੧੦ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਭੇਂ ਬਾਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਭੇਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਹੰਤ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਲੀਸ ਪਾਸੋਂ ਮੱਦਦ ਮੰਗੀ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ੩੪ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ੨ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਰਾ-ਸਰ ਧੱਕਾ ਸੀ। ੫ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ੨੦ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖੂਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਸ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਝਗੜਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

**ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ :-** ਏਧਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਧਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ, ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ੋਸ਼ਾ ਛੇੜ ਦਿੱਤਾ। ੯ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ

ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਜੀ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਝਗੜੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵਾਸਤੇ ਆਲਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਇਕ ਜੱਜ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਗੱਦੀ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਚ ਨੀਯਤ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਗਿਣਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅੰਦਰਲਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਤੇ ਪੰਥ-ਭਗਤੀ ਵਾਲਾ ਵਤੀਰਾ-ਵਰਤਾਉ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਜੋ ਧੱਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਥ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ।

ਉਧਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੱਜ ਨੇ ਪੂਰੀ ਪੜਤਾਲ ਮਗਰੋਂ ਫੈਸਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ

ਦੇ ਰਾਹ ਸਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ, ਜਾਂ ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਗੱਦੀ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਦੀ ਛੱਡਣੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਉਸ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਨਾਲੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਨਾਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪੰਥਕ ਜਥੇ-ਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੫ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਯੋਗ ਤੇ ਪੁਰ-ਅਮਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੩ ਨੂੰ 'ਨਾਭਾ-ਦਿਨ' ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸੇ ਸੋਧੇ ਜਾਣ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ। 'ਨਾਭਾ-ਦਿਨ' ਸਭ ਥਾਈਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨਾਭੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੋਖੀ ਬੇ-ਚੈਨੀ ਸੀ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ੨੫, ੨੬ ਤੇ ੨੭ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੁਲਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ੨੮ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਤੇ

ਸੰਗਤ ਦੀ ਹੱਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਸਚਾਤਾਪ ਨਾ ਕਰੇ, ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੧ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭੇ। ੧੪ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਹੋਰ ਪਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਸ ਬਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਠੀ ਬਦਲਣ ਸਮੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠੀ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਹੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸਮੁੰਦਰੀ' ਨੇ ਜੋ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ।

ਖੈਰ, ੧੪ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ੨੫-੨੫ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਪੰਜ-ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਇਵੇਂ



ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ।

**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ :-** ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਤੇ ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਲੀਡਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰੜੇ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੇ ਕਾਲੇ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਫਾਂਸੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਥੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ।

ਉਧਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਅਤਿ ਦੀ ਸਖਤੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ । ਧੜਾ-ਧੜ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕੈਦਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ, ਜੁਰਮਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ-ਪੁਣੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਮੱਠੀ ਪੈਣ ਦੇ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ । ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਤਬਕੇ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ

ਕੰਮ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ੭ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ੨-੨ ਸਾਲ ਕੈਦ ਅਤੇ ੫-੫ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ । ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਨਾਭੇ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

**ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ :-** ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਧਦੀ, ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ' ਅਤੇ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਖੰਡਤ ਹੋਏ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਰੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ । ੯ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ (੨੭ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੮੧) ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਸੌ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਜ਼ਿਆਂ-ਗਾਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ-ਗੁੰਜਾਊ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ

ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ।

**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ :-** ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਤੇ ਲਹਿਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਟਿੱਲ ਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੩ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁਖੀ ਲੀਡਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਤੋਂ ਜੁਰਮਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਮਰ ਕੈਦ ਤੇ ਕਾਲੇ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਫਾਂਸੀ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਥੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ।

ਉਧਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਅਤਿ ਦੀ ਸਖਤੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ । ਧੜਾ-ਧੜ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕੈਦਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ, ਜੁਰਮਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਪਸ਼ੂ-ਪੁਣੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਮੱਠੀ ਪੈਣ ਦੇ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ । ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਤਬਕੇ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ

ਕੰਮ ਦੂਜੇ ਜਥੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ੭ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ੨-੨ ਸਾਲ ਕੈਦ ਅਤੇ ੫-੫ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਕਮੇਟੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ । ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਨਾਭੇ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

**ਜੈਤੋ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ :-** ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਨਾਭੇ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਧਦੀ, ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ' ਅਤੇ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ' ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੰਗਸਰ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਖੰਡਤ ਹੋਏ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਰੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ । ੯ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ (੨੭ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੯੮੧) ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਸੌ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਜਿਆਂ-ਗਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ-ਗੁੰਜਾਊ ਨਾਹਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ

ਜਥੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਿ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਖਤੀ ਝੱਲਣੀ ਤੇ ਮੌਤ ਤੀਕ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਬਿਨਾਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੰਗਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਜਥੇ ਵਲੋਂ ਅੰਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਇਹ ਸਨ :-

“ਸੁਣੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਸਾਡੇ ਕੂਚ ਡੇਰੇ,  
 ਅਸੀਂ ਆਖਰੀ ਫਤੇ ਬੁਲਾ ਚੱਲੇ ।  
 ਪਾਓ ਬੀ ਤੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਫਸਲ ਵੱਢੋ,  
 ਅਸੀਂ ਡੋਲੂ ਕੇ ਰਤ ਪਿਆ ਚੱਲੇ ।  
 ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਦੇ ਵਾਂਗ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ,  
 ਧੌਂਸੇ ਕੂਚ ਦੇ ਅਸੀਂ ਵਜਾ ਚੱਲੇ ।  
 ਤੁਸਾਂ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ,  
 ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾ ਚੱਲੇ ।  
 ਬੇੜਾ ਜੁਲਮ ਦਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਗਰਕ ਹੋਸੀ,  
 ਹੰਝੂ ਖੂਨ ਦੇ ਅਸੀਂ ਵਹਾ ਚੱਲੇ ।

ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਪ ਦਸਮੇਸ਼ ਰਾਖਾ,  
 ਕੰਡੇ ਹੂੰਝ ਕੇ ਕਰ ਸਫਾ ਚੱਲੇ ।  
 ਅੰਗ-ਸਾਕ ਕਬੀਲਤਾ ਬਾਲ-ਬੱਚਾ,  
 ਬਾਂਹ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਚੱਲੇ ।  
 ਨਦੀ ਨਾਂਵ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਹੋਣ ਮੇਲੇ,  
 ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਗਜਾ ਚੱਲੇ ।”

ਇਸ ਜਥੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਨਾਗੋਕੇ’ ਨੀਯਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਥਾ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸ: ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਪਾਲ ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜਥਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪਨੂੰਆਂ, ਸਰਹਾਲੀ, ਮਰਹਾਣਾ, ਪੱਖੋ, ਜੀਰਾ, ਤਲਵੰਡੀ, ਮੁਦਕੀ, ਲੰਡੇ, ਰੋਡੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਬਰਗਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ ਪੁੱਜਾ । ਇਹ ਥਾਂ ਜੈਤੋ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੀਲ 'ਤੇ ਹੈ । ਏਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਏਥੋਂ ਜਥੇ ਨੇ ੨੧ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੪ (੯ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੯੮੧) ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਡਾਕਟਰ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗਿਡਵਾਨੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਅਖਬਾਰ ‘ਨਿਊ ਟਾਈਮਜ਼’ ਦਾ ਪੱਤਰ-ਪਰੇਰਕ ਮਿ: ਜ਼ਿਮਾਂਡ ਵੀ ਜਥੇ ਨਾਲ ਸਨ । ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ

ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਬਰਗਾੜੀ ਤੋਂ ਜਥਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ । ਅੱਗੋਂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਥਾ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ । ਫੇਰ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਫਾਇਰ ਕੀਤੇ। ਮਸ਼ੀਨਗੰਨ ਵੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਫੱਟੜ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਘ ਧੜਾ-ਧੜ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਜਥਾ ਪੂਰਬ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਫੱਟੜ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ । ਇਕ ਬੀਬੀ ਦੇ ਕੁਛੜਲੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰੀ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਮਾਲ ਦੇ ਜੇਰੇ ਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੋਟੇ, ਜਿੰਦ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰੇਤ ਉੱਪਰ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਜਥੇ ਨਾਲ ਦੌੜ ਗਈ ।

ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਥਾ ਦੁੜੰਗਾ ਲਾਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜਥੇ ਦੇ ਬਚ ਰਹੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜਥੇਦਾਰ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ । ਦੋਹ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਮਾਈ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਸ-ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਬੋਲੀ ਗਈ। ਜਥੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ੪੪੪ ਸਿੰਘ ਬਾਵਲ ਭੇਜੇ ਗਏ । ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ

ਗਈ ।

ਗੋਲੀ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ੪੦-੫੦ ਸਿੱਖ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ । ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰਥੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੨੨ ਸਿੰਘ ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੧੭ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤੇ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਲ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਲਾਈ ਗਈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ੧੬ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਖੀਰੀ ਜਥੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੇ-ਰਹਿਮੀ ਭਰੀ ਸਖਤੀ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਕਈਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸਦਾ ਲਈ ਰੋਗੀ ਤੇ ਨਕਾਰੇ ਹੋ ਗਏ । ਘਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਸੌ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਾਲ ਨੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਹਠ ਨਾ ਹਾਰਿਆ ਤੇ ਮੁਆਫੀ ਨਾ ਮੰਗੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਧਰਮੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਜਥਾ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਪਿਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੋਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਕੈਨੇਡਾ, ਸਮਾਟਰਾ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਥੇ ਵੀ ਪੁੱਜੇ ।

ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਡਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਜੀ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਪੁੱਜੇ । ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ

ਜੀ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ । ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਗਿਆ । ਸੁਧਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਧਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੨੭ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੇ ਕੈਦੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ । ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਜੈਤੋ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਛੋਟੇ । ਖੰਡਤ ਹੋਇਆ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ੧੦੧ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ ਗਿਆ । ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਜਥੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਆ ਟਿਕੇ । ਫਿਰ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ।

**ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ :-** ਗੁਰਦੁਆਰਾ-ਸੁਧਾਰ (ਅਕਾਲੀ) ਲਹਿਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਜਬ ਕੋਈ ਵਿਉਂਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ੧੬ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਇਕ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਕੀਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ । ਫਿਰ ੧੪ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ

ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਬਣਨ ਤੀਕ ਤਿੰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਈ । ਅੰਤ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਬਹਿਸ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨੰ: ੮, ੧੯੨੫ (The Gurdwarwa Act. 1925) Punjab Act. No. VIII of 1925 ਪਾਸ ਹੋਇਆ । ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ੨੮ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੯੨੫ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ । ੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੨੫ ਤੋਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਾਰਵਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ।

ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ' ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ਾ ਮੁਜਬ ੧੪ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ' ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਬੋਰਡ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅੰਤਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੈਂਟਰਲ ਬੋਰਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ' ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ੨੬ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੪ ਦਸੰਬਰ ਤੀਕ ਮੁਕੰਮਲ ਚਾਰਜ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

**ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ :-** ਏਧਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਧਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਉੱਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਲਵੋ ਅਤੇ ਰੋੜਕਾ ਖਤਮ ਕਰੋ। ਪਰ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ੧੭ ਜੁਲਾਈ ੧੯੨੬ ਨੂੰ ਸ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਚਾਲੂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੱਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ। ਸਭ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੋਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਸ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸਮੁੰਦਰੀ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਥ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 'ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਹਾਲ' (ਦਫ਼ਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਬਣਾਇਆ।

**ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ :-** ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਪਰ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪੰਥ ਦੀ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਆ ਗਏ। ਕੁਝ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ। ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਧੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਹਨ। ਹੋਰਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਰੀਤਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਐਸ਼ਾਂ ਵੈਲਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਂਝੇ ਪੰਥਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਲੇਖੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਥ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੰਜੀਂ ਸਾਲੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁਣ ਪੰਥ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਜਬ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੰਥ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਜਬ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੇ ਠੀਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੋਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਘਾਟੇ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਅਨ-ਇੱਛਤ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜੁਮੇਵਾਰੀ ਹੁਣ ਪੰਥ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਹੈ । ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਲੀਹ ਉੱਪਰ, ਪੰਥਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰੇ ।

\* \* \*

**-ਸਮਾਪਤ-**